

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

2018

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Даниленко Л. І. Слов'янські джерела чеської пареміології: український вимір	3
	Прискока О. В. Формування і розвиток української історичної лексикології в загальнослов'янському контексті	16
	Радзівська Т. В. Критико-аналітичний компонент у дискурсі історико-філологічних студій ХІХ ст.: текстотворення і прагматика	28
	Тараненко О. О. Зміни у співвідношеннях між тенденціями до аналітизму / до синтетизму на межі ХХ–ХХІ ст. (українська мова на загальнослов'янському тлі)	43
	Франчук В. Ю. Другий південнослов'янський вплив у «Слові о полку Ігоревім» і «Задонщине»	69
НАУКОВЕ ЖИТТЯ		
	Хроніка	81

CONTENTS	Danylenko L. I. Slavic sources of Czech paramiology: the Ukrainian dimension	3
	Pryskoka O. V. Formation and development of Ukrainian historical lexicology in Slavonic context	16
	Radziyevska T. V. A book reviewing in the discourse of comparative philology studies of XIX c.: text-formation and pragmatics	28
	Taranenko O. O. The changes of correlations between the tendencies towards analytism versus synthetism in the contemporary Ukrainian Standard language (end of XX — beginning of XXI c.) against an all-slavonic background . .	43
	Franchuk V. Yu. The second South Slavic influence in «The tale of Igor's Campaign» and «Zadonshchina».	69

SCIENTIFIC LIFE

News items.	81
---------------------	----

СЛОВ'ЯНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ЧЕСЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Статтю присвячено виявленню джерел 57-ми українських прислів'їв у збірнику Фр. Л. Челаковського «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» (1852), способів їх перекладу на чеську мову та подальшої долі в сучасній чеській мові.

Ключові слова: українська мова, чеська мова, прислів'я, словники, переклад.

Проблема «національне — інтернаціональне», або «своє — чуже», є надзвичайно актуальною в сучасних наукових (і не лише мовознавчих) дослідженнях. У нашій статті ми вперше в лінгвістичній славістиці розглядаємо питання, чи зробила українська пареміологія свій внесок у чеську паремійну скарбницю, якою мірою вона утвердилася в сучасній чеській мові і чи є на сьогодні затребуваною або, навпаки, і сліду українського в ній не залишилося.

Основою для нашого аналізу слугуватиме збірка Ф. Ладислава Челаковського «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» (1852)¹. Цю працю можна по праву вважати фундаментальною: минуло майже 170 років після її виходу у світ, а вона й досі не втратила свого значення ні для науковця, ні для пересічного користувача. Добираючи матеріал, Фр. Л. Челаковський, палкий прибічник ідеї слов'янської єдності, переслідував головну мету: показати високі моральні якості слов'ян, якими вони не поступаються перед іншими європейськими народами, і тим самим додати гордості своєму народові як частини європейського слов'янства. Образ практичної слов'янської народної філософії вчений формував на прислів'ях, які відображали погляди простої людини, актуалізували вияви «народного духу». Оскільки метою автора було показати все слов'янське паремійне багатство в одній книзі, Фр. Л. Челаковський біля кожної паремії ставив ремарку про її слов'янське джерело. Підраховано, що найбільша кількість, крім 3182 чеських одиниць, належить російським (1687), польським (1218) і сербським (540) прислів'ям. Українські прислів'я та приказки (ремарка тг. «малоруське») налічують 273 одиниці, крім цього, вміщено також паремії з галицьких діалектів (ремарка hal. «галицьке») — 154 одиниці.

На жаль, сам автор ніколи не зазначав, на які джерела він спирався, а відтак орієнтуватимемося на хронологічні дані українських праць: ми обрали ті збірки українських прислів'їв та приказок, які було опубліковано до 1852 р. — часу виходу у світ зазначеного словника Фр. Л. Челаковського. До

¹ Докладніше див.: Даниленко Л. І. Чеська пареміографія від початків (XIV ст.) до сучасності // Мовознавство. — 2011. — № 5. — С. 60–72.

них належать твори О. П. Павловського, І. М. Снегірьова, В. Н. Смирницького, Г. Ількевича, Л. Боровиковського. Перш ніж розглянути їх у хронологічній послідовності, наведемо цитату В. М. Перетца, в якій сформульовано методологічну засаду, актуальну для подібних праць і в наш час: «Нам здається, що дуже мало обмежитися лише вказівкою на подібність прислів'їв — за змістом і навіть за формою; необхідно ще пояснити, якими шляхами передавалося це прислів'я, яких змін зазнавало на шляху передавання і хто був останній на цьому шляху»².

Книга О. П. Павловського, видана 1818 р. у Санкт-Петербурзі, мала розлогу назву «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малоросское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями». Це була перша в українському мовознавстві друкована граматики живої народної української мови. Її друга частина в оригінальній орфографії «О сочинении и стихотворстве малороссийском» містила надзвичайно цінний матеріал як джерело живої мови — загально-вживану лексику, хресні імена, народні пісні, перекази. Підрозділ «Фразы, пословицы и поговорки малороссийские» охоплює 146 одиниць з поясненнями їхніх значень. Із книги О. П. Павловського до «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» було відібрано прислів'я: *Щастя як трясця, кого схоче, того нападе*³ — *Štěstí jako zimnice, koho chce, toho napadá* (Čel.⁴, 190), *За сиротою Бог з калитою — За chudým (sirotkem) s pokladničkou Pán Bůh* (там же, 207), *Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі — Máš-li cinkače, najdeš i posluchače* (там же, 285), *Хто не слухає тата, той послухає ката — Kdo neposlouchá tátu, prokáže poslušnost katu* (там же, 482), *На тобі, небоже, що мені негоже* (пор. у Г. Ількевича: *На тобі Данило, що мені не мило*, с. 58) — *Tu máš, nebohý, co se ti nehodí* (там же, 72), *Говори, Климе, нехай твоя не гине — Mluv, pane Martine, ať tvá věc nehynie* (там же, 95).

Наступним паремійним джерелом для Фр. Л. Челаковського слугувала праця І. М. Снегірьова⁵, яка увійшла в історію славістики завдяки масштабності та фундаментальності опису матеріалу. У ній уперше в східнослов'янській філології автор докладно аналізував жанр прислів'їв, їхню поетичну і смислову природу, поширеність у греків, римлян, європейських народів, слов'ян. Російському матеріалу, властиво, було присвячено найбільше уваги — томи 2–4-ий вважають першим зводом російської пареміології, що має під собою науковий ґрунт. Перший том цієї праці містить 91 українське прислів'я (с. 104–110), ще 28 одиниць зазначаються як волинські (с. 111–113). Судячи із записів Фр. Л. Челаковського, він користувався саме цими матеріалами, формальним показником слугує помилка у слові «надѣются» замість «наѣдятся», тобто *наїдяться* в прислів'ї *Козаки, як діти, хоть багато поїдять, хоть трохи наїдяться* (Сн. 1831, 109) — *Kozáci jak děti, jen když se najedí a nakrmí naději* (Čel., 564), *Коли б хліб та одежа, то їв би козак лежа*

² Перетц В. Н. Из истории пословицы. Историко-литературные заметки и материалы : С прил. Сб. польских пословиц по рукописи 1726 г.— Спб., 1898.— С. 4.

³ <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm#poslo>. Приклади наводимо за сучасною орфографією.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ Снегирев И. Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках : В 4 кн.— М., 1831.— Кн. 1.— 174 с.

(там же, 1831, 109) — *Maje šat a co by jedl, i kozák by ležeti dovedl* (там же, 564). У Г. Ількевича замість слова *козак* ужито слово *чоловік*:

Коли б хліб та одежа, то б їв чоловік лежа (Ільк., 42), *Бог Богом, а люди людьми* (Сн., 1831, 113) — *Bůh Bohem, a lidé lidmi* (Čel., 9), *Не бійся чорта, а лихого чоловіка* (там же) — *Neboj se čerta, ale zlého člověka* (там же, 44–45), *Людей слухай, а свій розум май* (там же, 112) — *Lidi poslouchej, a svůj rozum měj* (там же, 249), *Де верба, там і вода* (там же, 109) — *Kde vrba, tam i voda* (там же, 354), *Де два б'ються, третій не мішайся* (там же, 105) — *Kde dva se perou, třetí nepřistupuj* (там же, 331), *Коли мед, то й ложкою* (там же, 108) — *Když med, ber lžící hned* (там же, 316), *Панська ласка до порога* (там же, 108) — *Panská láska po práh* (там же, 297), *Не лізь туди личико, куди не влізе голова (?)* — *Nelez tam, tvářičko, kudy neproleze hlavička* (там же, 521), *Дурнів не сіють, самі родяться* (там же, 109) — *Netřeba hlouprých síti, sami se rodí* (там же, 256).

Біля останнього прислів'я Фр. Л. Челаковський подає запис: «Відоме з XII ст.»

У своєму короткому коментарі до українських приказок І. М. Снегірьов підкреслював, що очікує їх повного зібрання. Перша українська друкована збірка обсягом 617 одиниць в оригіналі мала назву «Малороссийские пословицы и поговорки» і вийшла в Харкові 1834 р. з ініціалами В. Н. С. Її упорядник В. Смирницький у передньому слові так визначив мету видання: «Щоб зберегти від забуття малоросійські прислів'я і приказки, які так сильно виражають характер цієї нації, я прагнув зібрати і видати їх для задоволення прихильників всього вітчизняного». Список прислів'їв автор подав у довільному, а не в алфавітному порядку, що утруднює пошуки тієї чи тієї одиниці. Наведемо приклади прислів'їв, які Фр. Л. Челаковський включив до свого словника:

Добре роби, добре і буде (Смирн., 6) — *Čiň dobře, a bude dobře* (Čel., 34), *Брехнею не відбрешешися* (там же, 3) — *Lži se nevytřeš* (там же, 85), *Собаці собача смерть* (там же, 25) — *Psu psí smrt* (там же, 379), *Правда не потоне у воді, не згорить в огні* (там же, 22) — *Pravda ve vodě neutone, a v ohni neshoří* (там же, 81), *Майстер майстру не укажчик* (там же, 13) — *Mistr mistru nerad ukazuje* (там же, 266), *Як погано орати, то краще випрягати* (там же, 32) — *Než špatně orati, raději vupřahati* (там же, 162), *Іде біда відчиняй ворота* (там же, 10) — *Jde pouze (t. chudý), otvírej vrata* (там же, 18), *Зробимо діло і кінці у воду* (там же, 10) — *Po dobrém skutku vrz konce v vodu* (там же, 35), *Їж пиріг з грибами, держи язик за зубами* (там же, 11) — *Jez koláč s hříby, drž jazyk za zuby* (там же, 97), *Собаці собача честь* (там же, 25) — *Psu psí čest* (там же, 133), *Перва чарка, і перва палка* (там же, 20) — *První sklenice, první hůl* (там же, 171), *Голодній курці просо сниться* (там же, 5) — *Hladové slepici o prosu se snívá* (там же, 233), *Якби мені хліб та одежа, то б їв би лежа* (там же, 34) — *Bych měl šat a co bych jedl, také já bych ležeti dovedl* (там же, 166), *Інший любить попа, інший попадю, а хто і попову дочку, або й наймичку* (там же, 11) — *Jeden má rád popa, druhý porovou; zas jiný porovu dcerku a třeba i služku* (там же, 340), *Не треба плахти, що і в запасці гарно* (там же, 18) — *Netřeba tomu plachty, co i v zástěrce hezké* (там же, 467), *У базара два дурні: один дешево дає, другий дорого просить* (там же, 27) — *V krámu dva blázni: jeden lacino prodává, druhý draho žádá* (там же, 400), *П'яниця проспиться, а дурень ніколи* (там же, 23) —

Opilý se prosí, ale blázen nikdy (там же, 563), *Хліб та вода, то козацька їда* (там же, 29) — *Chléb a voda, to kozácká strava* (там же, 563), *Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде* (там же, 17) — *Ne na to kozák pije, co je, ale na to, co bude* (там же, 564), *Бог не без милості, а козак не без щастя* (там же, 2) — *S boží milostí dobude si kozák štěstí* (там же, 12), *Язик доводить до Києва, а часом і до кия* (там же, 32) — *Jazyk dovede do Kyjeva, a druhdy i do kyje* (там же, 586), *Який пан, такий його і крам (жупан)* (там же, 32) — *Jaký pán, takový krám* (там же, 453).

Важливою віхою в історії української пареміографії стала збірка Г. Ількевича, надрукована 1841 р. у Відні, яка містила 2715 одиниць. У короткій передмові упорядник закликає читача переконатися, що «в приповідках проявляється правдиве життя, моральне здоров'я народу, а наша народна мова — сильна, гнучка, зачудується над коротким, але точним виразом, над буйністю порівнянь, як далеко вони сягнули, як глибоко зрозумілі та правдиві» (с. V–VI). Матеріали збірки Г. Ількевича використовували М. Номис, І. Франко, Б. Грінченко та багато інших видатних постатей, які дбали про рідну мову і творили українську словесну культуру. Вона мала значний резонанс за кордоном. Про неї схвально відгукнулися в Чехії, зокрема літературний критик Ф. Яхім у журналі Чеського національного музею (1856). Фр. Л. Челаковський подав у своєму словнику такі прислів'я: *Хто дбає, той має* (Ільк., 101; Ласт., 229) — *Kdo dbá, ten má* (Čel., 155), *Чорт не спить, але людей зводить* (Ільк., 108) — *Čert nespí, a lidi svodí* (там же, 31); *Гість першого дня золото, другого срібло, третього мідь, а четвертого додому їдь* (Ільк., 19; Ласт., 319) — *Host první den zlato, druhý den stříbro a třetí měď: honem domů jed'* (там же, 502).

Того самого 1841 р. в Санкт-Петербурзі вийшла об'ємна антологія українською (за тогочасною термінологією — малоруською) мовою під назвою «Ластівка». У ній було вміщено повісті, оповідання, народні пісні, вірші та казки відомих українських авторів XIX ст. Гр. Основ'яненка, І. Котляревського, П. Куліша, А. Чужбинського, Т. Шевченка. Укладачем та автором післямови був Євген Гребінка. Для нашого дослідження вона становить безсумнівний інтерес, оскільки в ній ми віднайшли 82 прислів'я, зібрані Л. Боровиковським. Його переднє слово звучить як притча: «Моя мати — Малороссія. Вона мене голубила й годувала і на все добре наставляла. Як щира дитина, я її слухав — і повіки не забуду, що вона мені говорила, як на все добре вчила — як з людьми жити, як на світі добре робити. Послухайте, миряни, хоч соту долю, що вона мені, рідній дитині, говорила» (с. 317–318). У списку Л. Боровиковського вдалося виявити ті прислів'я, що їх записав Фр. Л. Челаковський і які не представлені в інших збірках: *Без хазяїна і товар плаче* (Ласт., 319) — *Bez hospodáře i dobytek pláče* (Čel., 515), *Пошли дурного, а за ним другого* (там же, 326) — *Pošli hloupého, a za ním druhého* (там же, 259).

При аналізі чесько-українських відповідників у словнику Фр. Л. Челаковського чітко виділяються дві групи: кальки і часткові еквіваленти. Одиниці першої групи є дослівними перекладами першоджерела, пор.: *На тобі, небоже, що мені негоже* (Павл.) — *Tu máš, nebohý, co se ti nehodí* (Čel., 72), *Хто дбає, той має* (Ільк., 24) — *Kdo dbá, ten má* (там же, 155), *Брехнею не відбрешешся* (Смирн., 3) — *Lží se nevytřeš* (там же, 85), *Собаці собача честь* (там же, 25) — *Psu psí čest* (там же, 133), *Пронав, як швед під Полтавою*

(там же, 23) — *Zhynul jak Šved pod Poltavou* (там же, 586) та ін. До часткових еквівалентів потрапляють прислів'я, які розрізняються за формою чи образністю, особливо, коли йдеться про образ, створений грою слів, або який є національно маркованим, напр.: *Поки сонце зійде, роса очі виїсть* (Смирн., 21) — *Než slunce vyjde, rosa oči vyříje* (там же, 244). Цікавим є приклад *He bude Галя, буде другая* (Смирн., 17; Ільк., 60) — *Nebude-li Ančička, bude jiná děvčička* (там же, 240). Здавалося б, що Фр. Л. Челаковський вдало замінив типово українське ім'я *Галя* типово чеським *Ančička*, проте з'ясувалося, що підказку він знайшов у І. М. Снегирьова: *He bude Галя (Аннушка), буде другая* (Сн. 1831, 108). При цьому укладач навмисно «наростив» чеський пестливий суфікс *-ičk*, щоб досягти гармонійної рими *Ančička — děvčička*.

Трапляються випадки, коли прислів'я з двох джерел відрізняються за структурою, тоді укладач обирає одне з них, напр.: *Один любить попу, другий попадю, а третій попову дочку* (Сн. 1831, 114) — *Інший любить попу, інший попадю, а хто і попову дочку, або й наймичку* (Смирн., 11) — *Jeden má rád popa, druhý popovou; zas jiný popovu dcerku a třeba i služku* (там же, 340), *Язык доводить до Києва і до кия* (Сн. 1831, 109) — *Язык доводить до Києва, а часом і до кия* (Смирн., 32) — *Jazyk dovede do Kyjeva, a druhdy i do kuje* (там же, 586), *Великий дуб, та дупленатий* (Павл.) — *Великий дуб та дупнастий, а маленький та напотнатий* (Смирн., 3) — *Veliký dub a doucpaný, malý a houževnatý* (там же, 325). Іноді Фр. Л. Челаковський наводить два українські варіанти, напр.: *З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи* (Сн. 1831, 108) — *З Москалем знайся, а камінь у пазусі держи* (Смирн., 10) — *Z Moskalem za dobré bývej, ale vždy kámen za řádry mívej* (там же, 563).

Особливою зоною опікування для укладача була рима — один з основних прийомів, що робить вислів ритмічно стислим, традиційним, хронологічно невразливим і дискурсивно актуальним. Фр. Л. Челаковський як поет і перекладач (перекладав твори Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Шашкевича) зумів досягти точності в художньому відтворенні оригіналу, іноді вдаючись до заміни буквальних відповідників на синонімічні, пор.: *небоже, негоже — nebohý, nehodí; слухай, май — poslouchej, měj; одежа, лежа — jedl, dovedl; воля, доля — svoboda, výhoda; Галя, другая — Ančička, děvčička*. Можна навести й такі приклади, коли, на відміну від оригіналу, автор досягає рими в перекладі українського прислів'я чеською мовою, пор.: *Коли мед, то й ложкою — Když med, ber lžící hned (med — hned)* або, щоб зберегти риму, розширює компонентний склад, напр.: *Без Бога ні до порога — Bez Boha ani přes prah noha (Boha — noha)* (Čel., 22).

Щодо засвоєння сучасною чеською мовою українських прислів'їв, які свого часу пропагував Фр. Л. Челаковський, можна сказати, що їхня левова частка, на жаль, відійшла в пасив. Це впливає з досліджень сучасного паремійного мінімуму чеської мови, які проводили 1991 р. Д. Бітнерова та Ф. Шиндлер⁶ і автор статті 2007 р.⁷ Результати анкетування показали, що з 11 тис. запропонованих одиниць усі інформанти знають 19 чеських прислів'їв і лише 2 прислів'я — з інших слов'янських мов, 16 респондентів з

⁶ Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století.— Praha, 1997.— 315 s.

⁷ Даниленко Л. І. До питання про сучасний паремійний мінімум чеської мови // Славянская фразеология и паремология в XXI веке : Сб. науч. статей / Под. ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокиенко.— Минск, 2010.— С. 189–196.

19-ти прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* позначили як відоме⁸. П'ятдесятивідсоткове знання інформантів припадало на 7,7% чеських прислів'їв і лише 1,2 % — на прислів'я з інших слов'янських мов, що є свідченням несприйняття сучасною чеською мовною спільнотою (згадаймо про відомий чеський пуризм) інослов'янських паремійних впливів. Але наявність у чеському паремійному фонді 1630 прислів'їв з інших слов'янських мов підтверджує тривале відлуння «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» Фр. Л. Челаковського в чеській лінгвокультурі.

Найвідомішим серед них, на наш погляд, є прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* — *Trp, kozáče, budeš atamanem* (Čel., 139). Воно заслуговує на окрему увагу з кількох причин. По-перше, тема козацтва — типово українська. У своєму словнику Фр. Л. Челаковський приділив їй багато уваги. Як «улюблене прислів'я запорозьких козаків» наводить *Тільки в мене борона, що кобила ворона; тільки в мене плуга, що за поясом пуга* — *Koník vraný, to mé brány; bič za pasem, to můj pluh* (Čel., 564). По-друге, і це головне, досі залишається відкритим питання, з якого джерела Фр. Л. Челаковський залучив до свого словника прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem*. Власне, з цим пов'язане питання національної належності досліджуваного прислів'я. Важливо додати, що поряд з ним Фр. Л. Челаковський наводить інший варіант чеською мовою *Trp, kozáče, hoře, budeš píti med* — *Терпи, козак, горе, будеш пити мед* (Čel., 139) з ремаркою *тг.*, тобто український. У цій редакції воно відоме в кількох східнослов'янських списках до 1852 р.: укр. *Терпи, козак, горе, будеш пити мед* (Смирн., 27); рос. *Терпи, казак, горе ! атаман будешь* (Сн. 1848, 397), причому у збірці І. М. Снегірьова 1831 р. це прислів'я відсутнє.

На необхідність уточнення джерела прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом*, що нині поширене в усіх східнослов'янських мовах і відоме в західнослов'янських, указував авторитетний дослідник слов'янської фразеології та пареміології В. М. Мокієнко. 2013 р. разом із Л. Степановою вчений здійснив перевидання двотомного тезаурусу чеських прислів'їв, приказок, приповідок тощо від найдавніших часів до початку ХХ ст. В. Флайшганса. Цей унікальний словник мав за свою історію лише одне видання (1911–1913 рр.) і давно став раритетом. Водночас він вважається визнаною лексикографічною цінністю, бо наводить паралелі з багатьох слов'янських і західноєвропейських мов. До другого видання редактори додали коментар, що є, по суті, самостійним історико-етимологічним словничком 44-х паремій, уміщених В. Флайшгансом, серед них — прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem*. В. М. Мокієнко дискутує з В. Флайшгансом, який характеризував це прислів'я як переклад з російської мови «*Терпи, козак, горе, атаман будешь (будешь пить мед)*» (Fl., 2, 680). Російський мовознавець вважає навпаки: «Слід визнати, що Фр. Л. Челаковський прислів'я про козака переклав не з російської мови, а з української. Цю думку підтверджує факт, що в українських збірках уже давно нагромаджено більше варіантів цього прислів'я, ніж у російській мові» (Fl., 1, XLI). Спираючись на матеріали М. М. Пазяка, автор називає 97 одиниць, напр.: *Терпи, козаче, отаманом будеш; Терпи, хлопче, козаком будеш; То не козак, що не думає отаманом бути* та ін. «Отже, ми бачимо, — зауважує В. М. Мокієнко, — що це прислів'я російська мова запозичила з української мови. Воно походить з 14.–

⁸ Bittnerová D., Schindler F. Op. cit.— S. 21.

17. століття, коли підневільні, бідні селяни та міська біднота тікали з рідних міст на край (україна) російської держави» (Fl., 1, XLII).

Питання першоджерела цього прислів'я, мабуть, потрібно розділити на дві частини: 1) з якої мови перекладав Фр. Л. Челаковський та 2) з якого джерела — українського чи російського — воно взагалі походить.

На нашу думку, В. Флайшганс помилявся, коли стверджував, що Фр. Л. Челаковський перекладав це прислів'я з російської мови на чеську. Помілявся і сам Фр. Л. Челаковський, приписуючи йому ремарку г. «російське». На це вказує форма кличного відмінка *kozáče* (козаче), якої в російській мові не могло бути. Як уже зазначалося, на час видання «Mudrosloví...» існувало п'ять друкованих праць, що містили українські прислів'я і вірогідно були доступними Фр. Л. Челаковському. Ми спираємося також на інформацію чеського дослідника І.-Я. Гануша, який вивчав збірки паремій у слов'янських народів, що були опубліковані до Фр. Л. Челаковського⁹. Наш аналіз виявив, що колекції О. П. Павловського, І. М. Снегірьова, В. Н. Смирницького, Г. Ількевича, Л. Боровиковського не фіксували прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом*. Ми припускаємо, що Фр. Л. Челаковський його переклав з іншого, невідомого нам українського джерела. Так, наприклад, І. Франко у своїй монументальній тритомній праці «Галицько-руські народні приповідки» серед 19-ти одиниць з компонентом *козак* наводить форму *Терпи козаче, атаманом будеш* (Фр., 2, 371; 3, 598) і тут же зазначає його вірогідне джерело: збірка М. Гнідковського. Власне, йдеться про рукопис М. Гнідковського, який пізніше використав В. Віслоцький у виданні «Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси» (СПб., 1868). Могла бути також мова-посередник, наприклад польська мова. Так, у збірці С. Адальберга наводиться це прислів'я: *Cierp, Kozacze, atamanem będziesz*, є й білоруський варіант — *Cierpi kozak, atamanam budziesz* (NKPP, 2, 179). Правда, її укладання (1889–1894 pp.) припадало на пізніший час, ніж у Фр. Л. Челаковського, але кожна наступна паремійна праця, додаючи щось нове, майже повністю охоплює матеріали попередніх авторів. А тому ми не виключаємо її фіксації в польських паремійних збірках, виданих до С. Адальберга. Ця гіпотеза потребує подальшого глибшого вивчення й доведення.

Друге питання, з якого джерела — українського чи російського — походить прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом*, теж на сьогодні не має однозначної відповіді. В. М. Мокієнко вважає, що це прислів'я російська мова запозичила з української мови. Напевно, учений має рацію, коли пише, що в російській мові воно стало широковідомим завдяки повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба», написаної російською мовою (перша редакція 1835 р, друга — 1842 р.). Існує понад десять її перекладів українською мовою. Перший, як зазначено в покажчику «Микола Гоголь: українська бібліографія» (2009), було здійснено П. Головацьким (Львів, 1850)¹⁰, братом Я. Головацького, який разом з іншим своїм братом І. Головацьким відредагував та видав згадувану збірку Г. Ількевича «Галицькі приповідки і загадки»¹¹. Це важливо

⁹ Hanuš Ign. Jan. Literatura příslovnictví slovanského a německého či předchůdcové Fr. Lad. Čelakovského v «Mudrosloví národu slovanského v příslovích». — Praha, 1853. — 147 s.

¹⁰ Історія першого перекладу «Тараса Бульби» в Галичині на українську мову П. Головацьким // Діло. — 1914. — 21 трав. (№ 111).

¹¹ Седляр О. Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840–1848 pp. // Вісн. Львів. ун-ту. : Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні

підкреслити, бо Я. Головацький свого часу листувався з відомими славістами О. Бодянським, М. Максимовичем, Я. Колларом, П. Шафариком, В. Ганкою, К. Я. Ербеном, К. В. Запом. Очевидно, саме він звернувся до К. В. Запа, одного з представників чеського національного відродження XIX ст., з проханням перекласти на чеську мову повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба»¹². Ось уривок з цього перекладу: «Ondřej často reptal. — Nemoudrá hlavo! říkal mu Taras, *trp, kozáku, atamanem budeš*; ten není ještě dobrým vojákem, který v důležitém okamžiku ducha netratí, ale ten, který na nic nereptá, všechno přetrpí, a žebys co chtěl mu dělal, on předce dle hlavy své se postaví»¹³. Варто зауважити, що за правилами чеської граматики слово *kozák* у кличному відмінку може мати дві форми: *kozáče* — *kozáku*, але не *kozák*. Для повноти викладу наведемо уривок одного із сучасних перекладів цієї повісті про життя українського козацтва в редакції І. Малковича та Є. Поповича на основі перекладу М. Садовського: «Андрій помітно нудився. — Нерозумна голово, — казав йому Тарас, — *терпи, козаче, отаманом будеш!* Ще не той добрий лицар, хто не занепав духом у важливій справі, а той добрий лицар, хто й без діла не занудиться, хто все витерпить і хоч ти йому що, а він таки свого доскочить»¹⁴.

У середині XIX ст. творами М. В. Гоголя зачитувалася вся Росія та Україна. Продовжувачем козацької теми в українській літературі був Є. Гребінка, укладач та автор згадуваної післямови до антології «Ластівка». Його перу належить епічний роман «Чайковский» (1843 р.) про суворе життя козаків, їхню мужність і вірність у дружбі. У ньому теж натрапляємо на досліджуване прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаман будешь*:

«Не успела цыганка докончить своих речей, как Герцик страшно застонал, заметался на постели.

— А что? — спросила цыганка.

— Жжет, словно огнем; жилы тянет...

— Ага! Испугался яд. *Терпи казак, атаман будешь*»¹⁵.

Проте найдавніший художній твір, який нам вдалося виявити в пошуках бажаного контексту, — це віршована повість К. П. Масальського з однойменною назвою «Терпи казак, атаман будешь», що вперше датується під 1829 р.¹⁶:

«Он много уж терпел! Так, видно, на роду
Ему написано. Того гляди, беду
Опять он наживет. Старинным талисманом,
Терпением от зла себя он оградит

технології». — 2014. — Вип. 8. — С. 38–61.

¹² Про листування Я. Головацького та К. В. Запа див.: там же.

¹³ Taras Bulba: obraz starého Kozáctva na Ukrajině / [Nikolaj Vasil'jevič Gogol'] : podle posledního znamenitě rozmnoženého vyd. přel. Karel Wladislaw Zap.— Praha, 1846.— S. 80–81

¹⁴ Редакцію перекладу здійснено за другим, переробленим, авторським виданням 1842 р. з урахуванням першого авторського видання 1835 р.— http://exlibris.org.ua/text/taras_bulba.html.

¹⁵ <http://ukrclassic.com.ua/katalog/gg/grebinka-evgen/1651-evgen-grebinka-chajkovskij>.

¹⁶ Масальский К. П. Терпи казак, атаман будешь : Стихотвор. повесть.— 2-е изд., испр.— СПб., 1830.— 144 с.

Слуга Андрей не даром же твердит:
Терпи Казак, и будешь Атаманом» (с. 144).

Прямо чи опосередковано, але виявилось, що М. В. Гоголь перетинався з К. П. Масальським, який у журналі «Сын отечества» (1843, № 4) опублікував пародію на «Мертві душі» — «Повесть о том, как господа Петушков, Цыпленкин и Тетерькин сочиняли повесть». У кожному разі, виходячи з хронології публікацій творів К. П. Масальського та М. В. Гоголя, маємо констатувати, що прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаманом будешь* уперше як елемент художнього твору вжито у К. П. Масальського.

Аналіз наведених списків прислів'я *Терпи козаче, отаманом будешь* дозволяє говорити про те, що формально його перша фіксація належить російському рукописному лексикографічному джерелу 1741 р. А. І. Богданова «Собрание пословиц и присловий российских», що містив 4996 одиниць. А. І. Богданов збирав прислів'я та приказки, як про це можна судити з його заголовка, «в повістях та народній мові <...> для народної забави та розваги»¹⁷. Прислів'я про козака він подає в такій редакції: *Терпи, казак, атаманом будешь*¹⁸. Однак треба взяти до уваги, що ці матеріали разом з іншими рукописами (збірки прислів'їв Шостої Петровської галереї, І. В. Пауса, В. М. Татіщева, М. О. Добролюбова та ін.) вперше було опублікованого лише 1961 р. у збірці «Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков...». А тому першим друкованим джерелом цього прислів'я, очевидно, можна вважати книгу М. Г. Курганова «Письмовник» 1769 р., в якій ми його виявили: *Терпи козак, атаман будешь*¹⁹. Через рік виходить збірка «Собрание 4291 древних российских пословиц» (її авторство приписують професору Московського університету А. О. Барсову), в якій це прислів'я знаходимо в редакції *Терпи козак, а оттерпишься, атаман будешь*²⁰. Варто звернути увагу ще на один звід паремій 1822 р., оскільки він містить варіанти, які трансформувалися та послідовно потім фіксувалися в джерелах XIX ст.: *Терпи горе, козак: атаман будешь*; *Терпи горе, пей мед*²¹. Ми зафіксували також орфографічну особливість: у російських словниках XVIII ст. слово *козак* подавалося з літерою *о*.

З цього випливає, що досліджуване прислів'я було відоме в усній формі та свою лексикографічну фіксацію отримало в середині XVIII ст. Проте своїм активним поширенням у східнослов'янських мовах воно завдячує реаліям української національної культури. Козацтво — це явище української історії та культури як за територіальним, так і за духовним наповненням. І незважаючи на суперечки, що тривають і досі, чий письменник М. В. Гоголь (росій-

¹⁷ Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков / Изд. подгот. М. Я. Мельц и др. ; вступ. ст. Б. Н. Путилова.— М. ; Ленинград, 1961.— С. 65.

¹⁸ Там же.— С. 112.

¹⁹ Курганов Н. Г. Российская универсальная грамматика, или Всеобщее писмословие, предлагающее легчайший способ основательного учения рускому языку : С семью присовокуплениями разных учебных и полезнотраважных вещей.— Издано во граде святаго Петра, 1769.— С. 164.

²⁰ Барсов А. А. Собрание 4291 древних российских пословиц.— М., 1770.— С. 206.

²¹ Княжевич Д. М. Полное собрание русских пословиц и поговорок, расположенное по азбучному порядку. С присовокуплением таблицы содержания оных, для удобнейшего их приискания.— СПб., 1822.— С. 244.

ський чи український), його «Тарас Бульба» за своїм характером та емоційним напруженням глибоко національний твір про долю козацької України. Доречно додати, що для своїх майбутніх творів, зокрема й для повісті «Тарас Бульба», М. В. Гоголь свідомо й методично збирав мовно-етнографічні матеріали, пов'язані з Україною. З 1826 р., навчаючись у Ніжині, М. Гоголь почав вести «Книгу всякої всячини, або підручну Енциклопедію», в яку записував інформацію про різні сфери побуту народу — звичаї, обряди, ігри, розваги, назви українських національних страв, одягу тощо. Нашу увагу привернув «Лексикон Малороссийский» (близько 400 слів), але головне — «Пословицы, поговорки, приговорки и фразы малороссийские»²². На жаль, сподівання виявити серед них прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* виявилися марними. З'ясувалося, що всі прислів'я та приказки М. В. Гоголь власноруч переписав з «Грамматики малороссийского наречия» О. Павловського і лише в кінці цього списку додав п'ять одиниць. Серед них — *Прийшли козаки з Дону, то й погнали ляхів з дому*, яке Фр. Л. Челаковський також умістив у своєму словнику: *Přišli kozáci s Donu, vyhnali Poláky z domu* (Čel., 564), переклавши його, очевидно, зі збірки І. М. Снегирьова (*Пришли козаки с Дону, погнали ляхов с (к) дому* — Сн. 1848, 342).

У тексті «Тараса Бульби» знаходимо ще одне прислів'я про козаків-запорожців, яке потрапило до словника Фр. Л. Челаковського: *Козаки, як діти, хоть багато поїдять, хоть трохи наїдяться* (Сн. 1831, 109). Порівняння редакцій цієї повісті 1835 р. і 1842 р. виявило цікаву особливість: вони мали різні варіанти. Так, у першій редакції М. В. Гоголь записав: «Он заглянул в казаны других куреней — везде решительно ничего. Он вспомнил поневоле поговорку: “Запорожцы такой народ: коли мало чего, то съедят, коли и много, то не оставят”»²³. Остаточна редакція 1842 р. містить варіант: «Он заглянул в казаны других куреней — нигде ничего. Поневоле пришла ему в голову поговорка: “Запорожцы как дети: коли мало — съедят, коли много — тоже ничего не оставят”»²⁴. Цей останній варіант слугував оригіналом для перекладу К. В. Запа на чеську мову: «Chodil se podívat do kotlův druhých kuření, nikde nic. Rozcházel se mu to po hlavě, a řekl k sobě: “Zaporožci jsou jak děti; mají-li málo, snědí to, mají-li mnoho — též ničeho nenechají”»²⁵. Судячи з перекладу Фр. Л. Челаковського, йому нелегко було зрозуміти смисл цього прислів'я, пор.: *Kozáci jak děti, jen když se najedí a nakrmí naději* (Čel., 564). А втім, і в українських джерелах воно мало різні варіанти, пор.: *Козаки, як діти, хоць багачко з'їдять, то мало наїдяться* (Ільк., 44), *Козаки, як діти, що їм дадуть, то з'їдять* (Фр., 2, 370).

Значення козацтва як національно-культурного ідентифікатора українськості добре розумів і Фр. Л. Челаковський. Так, до прислів'я *Svoboda, svoboda, to kozácká výhoda* він додає коментар: «стосується часів найдавнішої самостійності бойових синів України» (Čel., 564). Після історичних подій, пов'язаних із Запорозькою Січчю, в українській мові почало виникати багато варіантів прислів'їв, у яких головною особою був *козак*. Починаючи з 50-х років XIX ст., прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* системно

²² Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : В 17 т. / Сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. — М., 2009. — Т. 9. — С. 553–556

²³ <http://gogol-lit.ru/gogol/drugie-redakcii/promezhutochnye-redakcii-glav-v-i-vii-ix-tarasa-bulby.htm>.

²⁴ <http://gogol-lit.ru/gogol/text/taras-bulba/taras-5.htm>.

²⁵ Taras Bulba: obraz starého Kozáctva na Ukrajině. — S. 88.

з'являється в українських паремійних словниках, зокрема і в збірці О. Шишацького-Ілліча: *Терпи козак — атаман будеш; Терпи козак — будеш їсти мед* (Шиш., 72); *Козак не боїться ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари; Козак з біди не заплаче; Козак не гордун, — що оборве, то й в ковдун; Козак оженився, — неначе упився; Козак з бідой, як риба з водою; Козак не без долі, риба не без щастя; Козак як не сало їсть, не турка рубає, так вошей шукає; Козак журби не має; Козацька охота гірше неволі* (там же, 34–35). Знаходимо ці прислів'я також у М. Закревського й П. П. Чубинського: *Терпи, Козак, атаман будеш; Терпи, Козак горе, будеш пити мед* (Зак., 209); *Козак, як голуб, куди не полетить, то наїється; Не пив води Дунайської, не їв солі козацької; Коли козак в полі, тоді він на волі* (Чуб., 258).

Розглянувши українські прислів'я та приказки, які Фр. Л. Челаковський визнав за доцільне залучити до свого словника, можемо стверджувати, що переважно це були дослівні переклади. Порівняння його записів із записами в українських джерелах, якими вочевидь користувався Фр. Л. Челаковський, показало, що основна їх частина походить зі збірки 1834 р. В. Н. Смирницького.

У сучасній чеській мові збереглося небагато українських прислів'їв, які на чеській території отримали «свідомість про народження» завдяки словнику Фр. Л. Челаковського. За даними Чеського національного корпусу (ČNK) та чеських періодичних видань до них належать: *Trp, kozáče, budeš atamanem; Starý/ ostrílený kozák; Přišla bída na kozáka; Pravda ve vodě neutone, a v ohni neshoří; Kdo dbá, ten má*. На підтвердження цієї тези наведемо кілька прикладів:

«Milena Slavičková Masaryková se tak ve svých 39 letech stala podruhé vdovou. Rodinu, ve které Anna vyrůstala, řídila železnou rukou. Její heslo bylo: “*Trp, kozáče, budeš atamanem*”»; «Ředitel pardubické nemocnice Jan Feřtek byl ze vzniklé situace zděšený. “Jsem ve zdravotnictví *starý kozák*, ale taková krize tu ještě nebyla”, řekl před nedávnem Feřtek»; «Také *na kozáka* ale někdy *přijde bída*. I kdybych disponoval perem sebelehčím, nastane občas těžká hodina, což se kdysi přihodilo Jiřímu Wolkerovi výjimečně a ženám přiházíva dokonce co chvíli»; «Léta jste se televizi vyhýbal a nyní *došla* příslovecná *bída na kozáka?*»²⁶.

Я. Червінка опублікував 1929 р. роман на воєнну тему під назвою «Трп, коза́че, буде́ш атама́нем».

Питання, наскільки автентичними є власне українські прислів'я зі словника Фр. Л. Челаковського, є предметом окремого дослідження. Наразі звертаємо увагу, що, наприклад, у польській мові прислів'я *Kto nie słucha ojca, mać — musi psiej skóry (rzemienia, bata) słuchać* (Kol., 258), вірогідно, походить з української мови: його подає В. Смирницький — *Не вмів слухати батька, слухай собачої шкури* (Смирн., 17), а ще раніше О. Павловський — *Хто не слухає тата, той послухає ката* (Павл.).

У результаті нашого аналізу встановлено джерела 57 українських прислів'їв, з яких Фр. Л. Челаковський черпав матеріал для збірки «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*». Нез'ясованим, зокрема, залишилося по-

²⁶ Danylenko L. Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie.— K., 2017.— S. 88–90.

ходження прислів'їв *Нехай журиться кобила, що в її голова велика: а нам чого ? (?) — Nech kobyla hlavu si láme, že má velkou, co nám do toho? (Kol., 331), На що й покришка, коли горізок пустий (?) — K čemuž poklička, když hrnek prázdný (там же, 90), Подарунько без итанів ходить (?) — Darovánek, otrháněk (там же, 64), Воля, воля — козацька доля ! (?) — Svoboda, svoboda, to kozácká výhoda (там же, 563). Стосовно останнього прислів'я зауважимо, що в пізнішій збірці М. Номиса воно відоме в редакції *Степ та воля — козацька доля* (Ном., 74).*

На Правобережній Україні збірники переважно фіксували форму *Терпи козак — атаман будеш*, а в Галичині — *Терпи козаче, отаманом будеш*. Варто уточнити хронологічний період виникнення цього прислів'я — не раніше середини XVI ст.

Таким чином, можна стверджувати, що український вплив на чеську пареміологію в деяких випадках був успішним. «Прислів'я, які вводяться в ужиток за спільною безсловесною згодою, але утверджуються судом народним і правом давності на безстроковий термін» (Сн. 1831, 174). Є підстави сподіватися, що таким і залишиться український внесок у чеську пареміологію.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Зак. — Старосветский бандуриста / Собр. Н. Закревский.— М., 1860.— 628 с.
- Ільк. — Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем.— Відень, 1841.— VI, 124 с.
- Ласт. — Ластівка: Сочинения на малороссийском языке: повести и рассказы, некоторые народные малороссийские песни, поговорки, пословицы, стихотворения и сказки Л. Боровиковского, Е. Гребенки, Грыцька Основьяненка, В. Забилы, И. Котляревского, Кореницкого, П. Кулеша, Мартавицкого, П. Писаревского, А. Чужбинского, Т. Шевченко, С. Шерепери и других / Собр. Е. Гребенка.— СПб., 1841.— 382 с.
- Ном. — Українські приказки, прислів'я і таке інше : Зб. О. В. Марковича та ін. / Спорудив М. Номис.— К., 1993.— 768 с.
- Смирн. — Малороссийские пословицы и поговорки собранные В. Н. С. / Передм. В. Н. Смирницкого.— Х., 1834.— 34 с.
- Сн. 1831 — Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках : В 4 кн.— М., 1831.— Кн. 1. — 174 с.
- Сн.. 1848 — Русские народные пословицы и притчи, изданные И. Снегиревым : С предисл. и доп.— М., 1848.— XLVI.— 505 с.
- Фр. — *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко. — 2-е вид. — Л., 2006–2007. — Т. 1–3.
- Чуб. — *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел : Материалы и исслед. : В 7 т.— 1877.— Т. 1. Вып. 2.— С. 225–467.
- Шиш. — Сборник малороссийских пословиц и поговорок / Уклад., авт. передм. та прим. А. Шишацкий-Ільич.— Чернигов, 1857.— 97 с.
- Čel. — *Čelakovský F. L.* Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku připr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák.— 3. vyd.— Praha, 1949.— 922 с.

- ČNK — Чеський національний корпус.— <http://ucnk.ff.cuni.cz/>.
- Fl. — Česká přísloví : Sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská. Vybr. a uspoř. V. Flajšhans.— 2-e rozš. vyd. / Ed. V. Mokienko, L. Stěpanova.— Olomouc, 2013.— 2 sv.
- Kol. — *Kolberg O.* Lud. Jego zwyczaję, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce.— Kraków, 1875.— Cz. 4.— 368 s.
- NKPP — Nowa księga przysłów polskich / Red. nacz. J. Krzyżanowski. — Warszawa, 1969–1978.— T. 1–4.

L. I. DANYLENKO

SLAVIC SOURCES OF CZECH PARAMIOLOGY: THE UKRAINIAN DIMENSION

The article is dedicated to defining 57 Ukrainian proverbs in the book by Fr. L. Čelakovský «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1852), their translation and further usage in modern Czech language.

Keywords: Ukrainian language, Czech language, proverbs, dictionaries, translation.

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ В ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті йдеться про виникнення та розвиток історичної лексикології української мови в зіставленні з аналогічним процесом у польській та російській мовах. Виявлено кілька схожих етапів їх формування. Автор дійшов висновку, що кожна з них різною мірою пройшла періоди: глос, ранньої лексикографії, етюдів XIX–XX ст., сучасних досліджень на системному рівні.

Ключові слова: глоси, лексикон, пам'ятка писемності, Київська Русь, історична лексикологія, семантика, *mammotrekt*, *mammotrept*.

Останнім часом у слов'янському мовознавстві набув актуальності напрям, пов'язаний з вивченням історії лексичного складу мови на матеріалі пам'яток давньої писемності. З-поміж найрозвиненіших історико-лексикологічних галузей наук про слов'янські мови відзначають російську, українську, польську, білоруську та деякі інші. Звертають на себе увагу академічні дослідження історії лексичного складу македонської мови, здійснені під керівництвом Л. Макарійоски. У працях з історії тематичних груп лексики певних періодів розвитку слов'янських мов з'являються розділи, в яких автори не завжди з достатньою глибиною висвітлюють питання виникнення та розвитку історичної лексикології як окремої галузі в мовознавстві тієї чи іншої мови.

Існує думка, що історична лексикологія української мови остаточно сформувалася в українському мовознавстві як окрема галузь лінгвістичної науки лише в другій половині XX ст.¹, оскільки саме тоді з'являються праці В. М. Русанівського, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, І. П. Чепіги, П. П. Чучки, С. П. Бевзенка, В. О. Винника, А. А. Бурячка, В. А. Передрієнка, А. І. Генсьорського, Л. Л. Гумецької, М. Л. Худаша, Л. І. Батюка, В. Й. Горобця, В. Л. Карпової, Л. І. Коломієць, Л. Т. Масенко та ін.

Швидке опанування вченими методики історико-лексикологічних досліджень, яка забезпечила надійність й імовірність отриманих результатів, дозволяє припускати існування певних традицій в українській мовознавчій науці зазначеного періоду. І хоча було зрозуміло, що ідеї, прийоми та методи таких пошуків не могли виникнути знезацька, на порожньому місці, проте належної уваги науковців це питання не привертало.

Так, у довідкових виданнях зустрічаємо дуже стислі відомості про зв'язки української історичної лексикології з етимологією, а щодо становлення

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— С. 4.

лексикології як окремого розділу мовознавства — досить лаконічні пояснення, наприклад: «Розвиток укр. Л., як і Л. інших мов, спочатку здійснювався в заг. рамках лексикографії з практ. потреб пояснення окр. слів та перекладу (з 11 ст. це було пояснення іншомов. слів, а з 17 і особливо з кінця 18 ст. — також специф. укр. лексики)»². Ця загалом правильна думка вимагає підтвердження фактами і конкретизації, чого досі зроблено ще не було. З іншого боку, С. П. Бевзенко, коментуючи поставлене питання, пов'язував початки української історичної лексикології з працями М. О. Максимовича, І. І. Срезневського та О. О. Потебні³, і частково він мав рацію. Проте початки лексикології набагато давніші, сягають у глиб віків, а доробком згаданих учених не вичерпуються здобутки науки в напрямі формування історичної лексикології в XIX ст. До цього додамо, що певну лауну в українській мовознавчій історіографії щодо історичної лексикології помітив В. В. Німчук і в стислому нарисі окреслив на тлі східнослов'янської науки її досягнення в повоєнні роки XX ст.⁴ Інші спроби висвітлення даної проблеми нам невідомі. Також немає зіставного дослідження формування науки про історію лексичного складу різних слов'янських мов. За нашими спостереженнями, шляхи розвитку і втілення історико-лексикологічних ідей на різних історичних етапах певною мірою подібні і в українському, і в польському, і в російському мовознавстві. Отже, доцільно розглядати розвиток історичної лексикології української мови в загальнослов'янському контексті.

Мета нашої розвідки — дослідити процес формування історичної лексикології в українському мовознавстві від найдавнішого періоду існування писемності до наших днів на тлі мовознавчих наук інших слов'янських народів, зокрема російської та польської.

Проведені нами дослідження ранньої української, російської, польської писемності щодо вияву інтересу до історії окремих лексичних одиниць свідчать, що хоча й на різному фактичному матеріалі, з деякою розбіжністю в часі першим поштовхом в усіх трьох мовах була необхідність створення глос для пояснення незрозумілих слів у давніх текстах. Саме у використанні глос В. В. Німчук убачає «зародження лексикографії»⁵, зокрема він зазначає: «Така праця давньоруських книжників підготувала ґрунт для оформлення перших лексикографічних робіт, адже коли *глоси* з того чи іншого тексту виписати окремо, виникає словник-глосарій»⁶.

Вивчаючи староукраїнську лексикографію, В. В. Німчук розглядав глоси як будівельний матеріал для створення стародавніх словників. Якщо ж подивитися на них з іншого погляду, можна побачити, що дослідницькі дії, за допомогою яких давні автори створювали глоси, містять ознаки й інших лінгвістичних наук, зокрема близької до лексикографії лексикології, до того ж з історичним ухилом.

Користуючись розробленою В. В. Німчуком класифікацією глос, зосередимо увагу на їхній змістовій характеристиці: перекладні, пояснювальні

² Українська мова : Енциклопедія.— 2-е вид., випр. і допов. / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 304.

³ Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства : Історія вивчення української мови.— К., 1991.— С. 77, 78.

⁴ Німчук В. В. Зазнач. праця.— С. 3–6.

⁵ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К., 1980.— С. 8, 10.

⁶ Там же.— С. 20.

(тлумачні), етимологічні (розкривають значення слова через з'ясування його етимології), порівняльно-зіставні, або текстологічні, в яких подаються лексичні відповідники різних мов до одного й того ж місця перекладу (відбиті староукраїнськими пам'ятками) ⁷.

Розглянемо наведені контексти з позиції історичної лексикології: «низа-прѣти никоμούже жестокою, *рекше лютою* (Усп. зб., 475)» ⁸, «четца <...> *рекше дьяца*; одежи <...> *рекше ризѣ* (ГА)» ⁹. Крім пояснення, бачимо тут підбір синонімів з використанням старослов'янських за походженням та давньоукраїнських лексичних одиниць, що є ознакою наукової праці лексиколога. За спостереженням В. В. Німчука, прагнення пояснити слово синонімами відбите в найранніших давньоруських глосах («исполинь, *гигасъ*», «ременьмь, *дагъмь*») ¹⁰. У прикладі «врѣмѣ *рекше часъ днь и мѣсяць и лѣто* (Ізб. 1073, 232)» ¹¹ проглядається розуміння автором тексту родо-видових відношень у лексиці і практичне використання системних відношень між словами. Пояснення топонімів, антропонімів, етронімів — «снѣ его Погонатъ *рекше брада(т)*; земля Месопотамийская *рекше межю рѣкама*; Скоуфию *рекше Козари* <...> (ГА, 19, 21, 37)» ¹² — у сучасному розумінні є елементами етимологічних досліджень. Вказівка на давньоєврейське походження слова у грецькому тексті — «м(с)ць Юврѣскы *ѣлѣмы* Нисанъ нами же *Мартъ* (ГА, 95)» ¹³ — також висвітлює походження слова. Коментар літописця щодо прямого і переносного значень окремих слів — «ѡць бо сего Володимѣрь [землю] *взора и оумагчи рекше крѣцѣньемъ просвѣтивъ* (ЛП, 152)» ¹⁴ — свідчить про глибоке знання ним найважливіших питань лексикології і вміння практично їх використовувати.

Таким чином, глоси показують також, що для їх створення писцями використано знання з синхронічної та діахронічної лексикології, зокрема про пряме і переносне значення слова, системні відношення між словами на основі їхньої семантики (синоніми, родо-видові лексеми), внутрішню форму іншомовних антропонімів, топонімів та етронімів (етимологію), прив'язану до певного історичного періоду, тощо. Отже, можна стверджувати, що лексикологія синхронічна та поліхронічна також бере свій початок у давній східнослов'янській писемності, а глоси своїм корінням сягають у дописемний період.

Творенням глос позначені писемні пам'ятки різних слов'янських народів. Вони є в староболгарських і сербських перекладах «Шестиднева» Іоанна

⁷ Там же.— С. 13.

⁸ Там же.— С. 14.

⁹ Німчук В. В. Мовознавство. Історія української культури.— Розд. 9.— <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm>.

¹⁰ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія...— С. 16.

¹¹ Там же.— С. 14.

¹² Там же.— С. 17.

¹³ Там же.— С. 18.

¹⁴ Там же.— С. 19, 20.

Екзарха¹⁵, у староросійській¹⁶ і старопольській¹⁷ писемностях. В. В. Німчук припускає, що вони були і в давньогрецьких оригіналах святого письма, з яких робилися старослов'янські переклади, з огляду на приклад з Євангелія від Марка: «и приведоша и на мѣсто **голгова** *єже єсть съказаемо краниєво мѣсто* (ОЄ, 188)»¹⁸. Такі глоси перекладалися старослов'янською мовою як звичайний канонічний текст¹⁹. На нашу думку, існування глос у давньогрецьких оригіналах вказує на засвоєння грецькими перекладачами певної перекладацької традиції, що виникла раніше. Науці відомо, що ще до грецьких перекладів була потреба пояснювати євреям спочатку усно, пізніше — у письмовій формі незрозумілі місця зі Старого Заповіту арамейською чи халдейською мовами, оскільки після вавилонського полону іудеї забули іврит. Ці пояснення називалися *таргум*, тобто «переклад»²⁰. Можна припустити, що традиція вживання глос веде свій початок від тих *таргумів*, які мали характер парафраза.

Стосовно глос у давній польській літературі переважає думка про їх поширення в писемності XV ст. Зокрема, в одному з найавторитетніших довідників з польської мови можна дізнатися про те, що: «Для історії польської мови велике значення мають <...> дописувані або на маргінесах, або над словами в тексті польські слова, іноді одне слово, а деколи — ціле речення.

Велика кількість польських глос була, зокрема, в рукописах латинських проповідей. Вони свідчать про те, що, незважаючи на латинський текст, виголошували їх польською мовою. До найважливіших належать польські глоси в латинських проповідях у тому самому рукописі, що й Гнезненські проповіді в збірнику проповідей *Quadragesima le superepistolae* (середина XV ст.), або численні глоси в Кодексі 413 Бібліотеки Оссолінських (також середини XV ст.).

Польські глоси вписували іноді до рукописів з поетичними творами, наприклад, дуже багато глос в релігійній поемі *Palestra Christi* (в рукопису 1466 р.), або прозовими (наприклад, у збірнику казок Гнідрина).

У глосах іноді з'являються діалектні риси, хоча рідше, ніж у творах, написаних цілком по-польськи. Більшість глос із середньовічних рукописів уже опублікована (Брюкнер, Лопатинський, Лось та ін.), а відповідно упо-

¹⁵ Там же.— С. 20. Див. також: Баранкова Г. Лексикальні особенности в паметниците от преславската книжовна школа. Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български // Език и литература.— 1982.— № 1.— С. 40–48; Баранкова Г. С. Глоссирование как прием редактирования в списках поздней русской редакции «Шестоднева» // История русского языка : Памятники XI–XVIII вв. [Сб ст.].— М., 1982.— С. 30–56; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова.— Београд, 1974.— С. 90, 91.

¹⁶ Ковтун Л. С. Древние словари как источник русской исторической лексикологии.— Л., 1977.— С. 8, 9.

¹⁷ Belcarzowa E. Głosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1981.— Cz. 1.— 120 s.; 1983.— Cz. 2.— 133 s.; Deptuchowa E., Waniakowa J. Tajemnice staropolskich głos // Ling Varia.— 2010.— N 2 (10).— S. 105–111; Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Pod red. S. Urbańczyka.— Wrocław, 1979.— S. 100.

¹⁸ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія...— С. 13.

¹⁹ Там же.

²⁰ Библиейские переводы // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : В 86 т. с ил. и дополн. материалами. [Библиотека «Вехи»].— www.vehi.net/brokgauz/index.html; Огієнко І. Костянтин і Мефодій: Їх життя та діяльність.— Варшава, 1927.— Ч. 1.— С. 220–229.

рядкований мовний матеріал подає старопольський словник (початок видання 1953 р.)»²¹.

До речі, дослідження глос у польському мовознавстві триває і в наш час. Зазначимо в цьому плані опубліковану 2010 р. працю польських дослідниць Є. Дептухової та Я. Ванякової про таємниці старопольських глос²², а у 80-х роках минулого століття — фундаментальну працю Е. Бельцажової про польські глоси в латинських середньовічних проповідях²³.

У зв'язку з потребою зібрати напрацьований матеріал в одній книзі довідкового типу виникає ідея створення словника. У Польщі її реалізація починається практично одночасно з поширенням глосописання і триває до XVIII ст. Такими словниками стали так звані *mammotrepty*, або *mammotrektu* (дослівно — «кормлений груддю», термін містить натяк про допомогу). Найдавнішим маммотректом із тих, що збереглися, є «*Wokabularz trydenski*» 1424 р. (близько 500 лексичних одиниць), перший друкований словник Ф. Мімера «*Dictionarius trium linguarum: Latinae, Teutonicae et Polonicae, potiora vocabula contiens*» (Краків, 1528 р.). Серед пізніших слід зазначити латинсько-польський словник Я. Мончинського («*Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*», Кролевець, 1564 р., 20 700 слів) та «Тезаурус» Г. Кнапського («*Thesaurus Polono-Latino-Graecussu Promptuarium linguae Latinae et Graecae Polonorum ussua comodatum...*», Краків, 1621 р.)²⁴.

Подібне явище спостерігаємо в цей період і в українців — намагання допомогти читачеві орієнтуватися в старослов'янській, давньогрецькій та латинській лексиці пам'яток давньої конфесійної, світської, наукової літератури та ділової писемності. З'являються словники: «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто» (не датований, приблизно друга половина XVI ст., 896 слів), «Лексис сиріч реченія, въкратѣѣ събранны и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолкованы» Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596 р., 1061 словникова стаття), «Лексіконъ словеноросскій и именъ тлъкованіе» Памва Беринди (Київ, 1627 р., 7000 статей), «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського у середині XVII ст.²⁵

Подальший розвиток лексикографічної справи у східнослов'янській писемності XIII–XVII ст., детально описаний у працях Л. С. Ковтун та В. В. Німчука, свідчить про те, що обидва наукові напрями (лексикографія і лексикологія) тісно пов'язані між собою в практичній діяльності середньовічних книжників, проте їхні функції неоднакові. Лексикографія виробляє і накопичує знання про створення словника, тобто книги, яка містить певні відомості про слово (такі, які цікавлять суспільство на даному етапі розвитку). Лексикологія (в тому числі й історична) є інструментом здобуття тих знань про слова, які вміщені у словнику.

Мета створення словника, а згодом і прізвища авторів, як правило, зазначені на титульному листі, наприклад у «Лексиконі» Памва Беринди, тобто

²¹ Encyklopedia wiedzy o języku polskim...— S. 100.

²² Deptuchowa E., Waniakowa J. Op. cit.

²³ Belcarzowa E. Op. cit.

²⁴ Kania S., Tokarski J. Zarys leksykologii polskiej.— Warszawa, 1984.— 256 s.

²⁵ Сучасна українська літературна мова : Підручник для студентів філол. спец. вищ. навч. закл. / За ред. А. П. Грищенка.— 3-є вид., допов.— К., 2002.— С. 221–223.

лексикографічний складник задекларований. На відміну від нього лексикологічний складник не декларований, проте наявний у поясненні кожного слова. Навіть тоді, коли слово прийшло у словник з інших давніших словників з уже готовим поясненням, воно на момент першого потрапляння в лексикографічну працю зазнало осмислення і лексикологічної інтерпретації вченим, ім'я якого здебільшого не збережене часом. Укладач, який бере у свій словник слово з іншого словника, буває змушений з'ясовувати деякі додаткові питання щодо даної лексичної одиниці, нерідко — історико-лексикологічного характеру. Доки знання про слово, вміщені у словниках, задовольняють суспільство, лексикологія перебуває в тіні лексикографії, проте вона присутня. Так, у статті до слова *узниця* в словнику Памва Беринди: «*оузница*: турма, вазе(н)є. (!)быт: лѥ» (с. 138) для пояснення семантики наводяться синоніми, один з яких — полонізм, та вказується на археографічне джерело — Книга Буття, розділ 39.

У наступному XVIII ст. в полоністиці відбувається створення фундаментальних багатотомних словників, та це вже історія власне лексикографії. У цей же час Україна у складі Російської імперії переживає гальмування розвитку національної культури, українську мову розглядають як діалект російської.

Головна мета створення словників українськими лексикографами зазначеного періоду полягає у прагненні пояснити російськомовному читачеві семантику українських слів, відмінних від російських, у творах українських письменників, надрукованих українською мовою, і таким чином донести зміст творів до широкого російського загалу. Найцікавішим у цьому відношенні є український словник В. Я. Ломиковського²⁶, оскільки в ньому розглянуто не лише історію слів, а й історію окремих тематичних і лексико-семантичних груп, проаналізовано монолексеми та зіставні найменування.

Свідомо чи підсвідомо він скористався рядом прийомів, які пізніше стануть необхідною складовою частиною досліджень з історичної лексикології.

По-перше, з передмови до словника, написаної Ол. Лазаревським, дізнаємося, що джерелами слугували «<...> виписки переважно з рукописних малоруських літописів, друкованих книг і різного роду актів» (переклад наш. — О. П.)²⁷. Їхнього списку та посилань на них загалом немає, хоча трапляються і винятки. Так, у словниковій статті до слова *козакъ* при розгляді походження слова В. Я. Ломиковський посилається на Костянтина Порфірогенета, повідомлення Синописа, свідчення «важливого письменника».

По-друге, у тій же словниковій статті до слова *козакъ* є спроба позначити першу писемну фіксацію цієї лексичної одиниці, зокрема: «Майже сучасний Предиславу Ланцкоронському письменник говорить, що в 1615 році декілька малоросіян, які зібралися, поїхали проти турків під Білгород (Аккерман) для козаєту і додає: а відтоді й нині стало відомим звання козаків»²⁸, «До 1615 року жоден письменник про Малоросію цього наймення не вживав»²⁹ (переклад наш. — О. П.).

По-третє, терміни подані у словнику з урахуванням родо-видових відношень, а видові одиниці представлені у вигляді термінованих словосполучень

²⁶ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским / Ред., предисл. и примеч. Ал. Лазаревского. — К., 1894. — С. 17, 18.

²⁷ Там же. — С. 17.

²⁸ Там же. — С. 18.

²⁹ Там же.

іменник + прикметник. Таким чином автор, не декларуючи лінгвістичної кваліфікації розглянутих лексем, фактично висвітлює системні відношення в лексиці. Так, у деяких словникових статтях розглянуто родову лексему *атаманъ* та видові — *атаманъ кошевый*, *атаманъ сотенный*, *атаманъ сельскій*, *атаманъ куринный*; родову — *козакъ* та видові — *козакъ украинскій*, *козакъ запорожскій или низовый*, *козакъ выборный или реестровый*, *козакъ подпомощникъ*, *козакъ наемникъ*, *козакъ абиштованный*, *козакъ аттестованный*.

І нарешті, словникова стаття до слова *козакъ* містить значну частину фрагментів історико-лексикологічного етюдю, які становлять сучасне дослідження з історичної лексикології: розгляд семантики, системні відношення, концепції щодо походження (наводить сім точок зору), перша писемна фіксація, історичне тло та деякі натяки на подальшу долю в українській мові.

Створення в Росії у XVIII ст. Імператорської Академії наук, потім окремих вищих навчальних закладів спричинило появу наукових товариств та наукової періодики. На початку XIX ст. посилюється інтерес до історії держави, яку ведуть від Київської Русі, з'являються наукові розвідки, присвячені походженню, історії окремих слів або невеликих груп слів у російській і в українській мовах. Серед російських варто назвати такі праці, як «О словах, изменивших свое наименование» (1820 р.) П. Ф. Калайдовича, «О происхождении имени *Москва*» (1829 р.) М. П. Погодіна та ін.

Перші українські публікації про історію окремих слів пов'язані з полемікою з російськими істориками через незнання ними української мови, а звідси — неправильне трактування деяких термінів з давніх писемних пам'яток. Одним з таких етюдів з історії слова (1809 р.) було заперечення І. Мартосом інтерпретації літописного терміна *баньное строєніє* у значенні «народні лазні»³⁰. Таке розуміння цього поняття висловили Татищев, Щербатов, Штріттер, митрополит Платон; як «хрестильну купель» пояснював його І. М. Болтін³¹. Матеріал дослідження викладено Мартосом надто популярно, без дотримання лаконічного наукового стилю, використання лінгвістичних термінів, що існували на той час, із посиланнями на власний життєвий досвід тощо. Описуючи свою подорож до Києва, він зауважує, що в місцевих жителів «високе склепіння над церковною будівлею <...> у просторіччі називається *баня*»³² (переклад наш. — О. П.). У сучасному розумінні основна думка дослідження полягає в тому, що літописець Нестор, який писав свою працю в Києві, уживав українські слова, які для російської мови були міжмовними омонімами, що й стало причиною помилкових інтерпретацій.

З погляду історичної лексикології в етюді І. Р. Мартоса наявні такі прийоми дослідження: віднаходження слова в давньому писемному тексті («Повість временних літ»), визначення його семантики шляхом встановлення народнорозмовної основи тексту, характеристика походження (виводить *баня* від *банка*, перенос значення за формою), змалювання історичного тла, дискусія щодо інших поглядів.

Причини полемічного характеру зумовили появу етюдів П. П. Білецького-Носенка про слова *кіл*, *вовкулака*, *леміш*, Ю. Венеліна «О слове *боярин*», К. В. Шейковського «Толкование слова *віра*» та ін.

³⁰ Лазаревский Ал. Иван Романович Мартос : Биограф. очерк // Киевская старина. — 1895. — Т. 51. № 10. — С. 48–71.

³¹ Там же. — С. 51.

³² Там же. — С. 52, 53.

Серед багатьох авторів XIX ст., які торкалися питань історичної лексикології, слід насамперед згадати О. О. Потебню, його дослідження історії певних тематичних груп лексики української мови. Своїми студіями вчений повністю підготував українське мовознавство до утворення в ньому нової наукової галузі — історичної лексикології. На жаль, з різних причин це сталося майже на п'ятдесят років пізніше.

Наприклад, в етюді про слово *вежа* О. О. Потебня подає десятки фіксацій лексеми в Іпатіївському літописі, досліджує походження і розвиток семантики з трьома значеннями: «кибитка, перевізне житло кочівників», «постійне житло, що має вогнище або іншу топку», «башта, тюрма». Свої роздуми він підкріплює даними словника Востокова, праць Московського археологічного товариства, фіксаціями у «Сказанні про Бориса і Гліба», «Кормчій книзі» XIII ст., свідченнями українського фольклору, відбитками в хорватській, словенській (в оригіналі — хорутанській), польській, румунській мовах, описами реалії в романі Л. Толстого «Казачи» тощо³³. Невідомо, чи мав О. О. Потебня в розпорядженні «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» (1874) М. Горбачевського, у якому дуже детально описана вежа як реалія, але про нього він не згадує. Мабуть, не було в нього і фіксацій *вежа* «тюрма» в староукраїнській та старобілоруській писемностях, однак його висновок про спірність переходу значення «кибитка, кухня» у значення «башта» і досі не втратив актуальності³⁴. Такі ж тонкі спостереження щодо розвитку семантики та завершений опис історії слів знаходимо в етюдах про *зась*, *пек*, *потороча*, *брость*, *бориц* та ін.

На жаль, на сьогодні ми не маємо в розпорядженні відповідного польського матеріалу від XIX ст., проте припускаємо, що полоністика також переживала етап накопичення атомарних досліджень історії польської лексики, бо на порожньому місці не могли бути створені такі серйозні праці, як, наприклад, «Литовсько-слов'янські розвідки. Слов'янська лексика в литовській мові» О. Брюкнера чи «Польська християнська термінологія» Е. Кліха³⁵. Завершені етюди про історію деяких слів знаходимо також в окремих статтях словника С. Б. Лінде (1807–1814 pp.).

Початок виокремлення сучасної історичної лексикології як окремої галузі в слов'янському мовознавстві пов'язують з працею Ф. П. Філіна «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи по материалам летописей» (1946 р.). Після неї та після публікацій у журналі «Вопросы языкознания» В. В. Виноградова, О. С. Ахманової та В. В. Іванова, де зазначалося, що «історичних лексикологій окремих мов у нас немає, і матеріали для їх побудови ще далеко не зібрані»³⁶, було розпочато вивчення історії лексичного складу слов'янських мов.

Однією з перших праць у вітчизняному мовознавстві, присвячених історико-лексикологічній проблематиці української мови, була «Історія назв грошей і грошових одиниць в українській мові» Є. І. Чернова (1960 р.). Серед інших монографічних і дисертаційних досліджень варто назвати такі:

³³ Потебня А. А. К истории звуков русского языка. III. Этимологические и другие заметки. [Отд. оттиск из РФВ 1880].— Варшава, 1881.— С. 5–122.

³⁴ Там же.— С. 42.

³⁵ Brückner A. Die slavischen Fremdwörter im Litauischen.— Weimar, 1877.— 232 S.; Klich E. Polska terminologia chrześcijańska.— Poznań, 1927.— 168 s.

³⁶ Ахманова О. С., Виноградов В. В., Иванов В. В. О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии // Вopr. языкознания.— 1956.— № 3.— С. 16.

А. А. Бурячок «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» (1961 р.), М. Л. Худаш «Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. На матеріалах Львівського Ставропігійського братства» (1961 р.), А. І. Генсьорський «Галицько-Волинський літопис. Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості» (1961 р.), Л. І. Батюк «Мова літопису Самовидця (лексика, фразеологія, морфологія)» (1961 р.), П. Ковалів (США) «Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XV ст.» (1964 р.), М. Я. Брицин «Юридична термінологія у східнослов'янській писемності до XVст.» (1966 р.), А. А. Бурячок «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. Назви відносин між державами, народами» (1983 р.), О. В. Прискока «Дієслова із значенням “трудовий процес” у російській писемності XIV–XVI ст. у зіставленні з українськими» (1984 р.), О. А. Крижко «Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII — початку XVIII ст. (назви їжі, напоїв, продуктів харчування)» (1997 р.), М. І. Чікало «Назви кольорів у пам'ятниках української мови XIV–XVII ст.» (1994 р.). Зі статей слід згадати розвідку Я. А. Спринчака щодо порівняльного вивчення лексики московських та українських грамот XIV–XV ст. та Л. Л. Гумецької «З історичної лексикології української мови. Землеробство і суміжні заняття»³⁷.

У численних працях з історичної лексикології української мови виразно простежується тенденція до дослідження формування та розвитку різних терміносистем в українській мові загалом або на певних історичних етапах, або в окремих пам'ятках писемності, чи у творчості деяких письменників. Перші розвідки з цієї тематики з'являються ще в 60–80-х роках минулого століття, зокрема з філософської термінології, з термінології елементарної математики, з наукової термінології у творах Г. С. Сковороди³⁸.

На зламі XX–XXI ст. зростає актуальність історичних досліджень в галузі термінології української мови. У цей час з'являються дисертації та монографії, присвячені вивченню різних тематичних груп термінів, а саме: біологічної, будівельної, хімічної, друкарської, психологічної, церковної (назви церковних чинів та посад), церковно-обрядової, риторичної, юридичної термінології³⁹.

³⁷ Спринчак Я. А. К сравнительному изучению лексики московских и украинских грамот XIV–XVI вв. // Вопр. языкознания. — 1956. — № 6. — С. 115–122; Гумецька Л. Л. З історичної лексикології української мови. Землеробство і суміжні заняття // Мовознавство. — 1978. — № 3. — С. 11–22.

³⁸ Див., наприклад: Кирик Д. П. Философская терминология в украинском литературном языке дооктябрьского периода : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Л., 1968. — 16 с.; Крейтор А. М. Формирование и развитие украинской терминологии элементарной математики : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — О., 1971. — 24 с.; Гнатюк Л. П. Научная терминология в произведениях Г. С. Сковороды : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1989. — 20 с.

³⁹ Див.: Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології.—К., 1991.—150с.; Марченко В. С. Украинская строительная терминология: систематизация, образование, нормирование (на материале микросистемы «Терминология жилищно-гражданского строительства») : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.—К., 1992.—17 с.; Наконечна Г. В. Формування і розвиток української хімічної термінології : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—К., 1994.—17 с.; Огар Е. І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—К., 1996.—22 с.; Веклинець Л. М. Структура і походження сучасної української психологічної термінології : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.—К., 1997. — 24 с.; Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : Автореф.

Оскільки в історичному мовознавстві з огляду на специфіку об'єкта вивчення межа між поняттями слова і терміна дещо розмита, як близькі до попередніх праць можна розглядати дослідження номенклатури різних наук чи просто лексики. Зокрема, історію становлення географічної номенклатури дослідив П. П. Чучка (молодший)⁴⁰, процес формування ботанічної — І. В. Сабадош⁴¹, педагогічної — М. С. Разумейко⁴², релігійних споруд — Н. В. Піддубна⁴³, богослужбово-обрядової — Ю. В. Осінчук⁴⁴, наукової у творах К. Транквіліона-Ставровецького — Г. М. Наєнко⁴⁵, юридичної в Гетьманщині — Б. Р. Стецюк⁴⁶, медичної — Г. М. Дидик-Меуш⁴⁷, педагогічної у XVI–XVIII ст. — О. Ю. Зелінська⁴⁸ тощо.

За нашими спостереженнями, у Польщі розквіт історичної лексикології починається з праці В. Купішевського про метеорологічну лексику в говірках та історії польської мови⁴⁹. Далі, дещо порушуючи хронологію, слід назвати праці О. Зайди «Назви старопольських урядовців до 1600 року», «Назви старопольських феодальних повинностей та зборів», «Старопольська юридична термінологія»⁵⁰. Не менш важливі дослідження інших науковців, зокрема Ф. Пепловського «Віддієслівні назви виконавців дії в польській мові XVI ст.»⁵¹, С. Гайди «Розвиток польської гірничої термінології»⁵², Б. Шид-

дис. ... канд. філол. наук.— К., 1997.— 20 с.; *Пуряєва Н. В.* Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2001.— 20 с.; *Кульч З.* Українська риторична термінологія: історія і сучасність.— Л., 2006.— 216 с.; *Паночко М. М.* Розвиток української юридичної термінології в Західній Україні (1772–1918 pp.) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Івано-Франківськ, 2013.— 20 с.

⁴⁰ *Чучка П. П.* История становления украинской географической номенклатуры : Автореф. дисс. ... канд. фил. наук.— К., 1981.— 24 с.

⁴¹ *Сабадош І. В.* Формування української ботанічної номенклатури.— Ужгород, 1996.— 192 с.; *Сабадош І. В.* Історія української ботанічної лексики (XIX — початок XX ст.).— Ужгород, 2014.— 600 с.

⁴² *Разумейко М. С.* Педагогічна лексика української мови : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1995.— 25 с.

⁴³ *Піддубна Н. В.* Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2000.— 19 с.

⁴⁴ *Осінчук Ю. В.* Історія української богослужбово-обрядової лексики.— К., 2009.— 176 с.

⁴⁵ *Наєнко Г. М.* Наукова лексика у творах Кирила Транквіліона-Ставровецького : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1994.— 23 с.

⁴⁶ *Стецюк Б. Р.* Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Запоріжжя, 1999.— 16 с.

⁴⁷ *Дидик-Меуш Г. М.* Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2003.— 21 с.

⁴⁸ *Зелінська О. Ю.* Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2003.— 21 с.

⁴⁹ *Kupiszewski W.* Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1969.— 168 s.

⁵⁰ *Zajda A.* Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600) // *Prace językoznawcze*— Kraków, 1970.— Zesh.31.— 74 s.; *Zajda A.* Nazwy staropolskich powinności feudalnych i opłat do 1600 roku // *Prace językoznawcze*— Kraków, 1979.— Zesh. 60.— S. 126–186; *Zajda A.* Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.) // *Uniwersytet Jagielloński : Rozp. habilitacyjne*— 1990.— N 192.— 229 s.

⁵¹ *Peplowski F.* Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1974.— 340 s.

⁵² *Gajda S.* Rozwój polskiej terminologii górniczej.— Opole, 1976.— 157 s.

ловської-Чолової «Номінація старопольських музичних інструментів»⁵³, Ф. Висоцької «Польська медична термінологія до 1838 року»⁵⁴, Т. Мініковської «Українські слова в літературній польській мові XVI ст.»⁵⁵, Е. Лучинського «Старопольська лексика, пов'язана з судноплавством XV і XVI ст.»⁵⁶, М. Борејшо «Назви одягу в польській мові до 1600 року»⁵⁷, А. Спольника «Назви польських рослин до XVIII ст.»⁵⁸ та ін. Слід зазначити, що українську лексику плідно вивчає польський дослідник А. Фаловський⁵⁹ та деякі вчені з країн Центральної і Східної Європи.

Огляд проблематики найпомітніших у російському мовознавстві праць останнього часу дозволяє визначити дослідницьку тенденцію — через історію слова підійти до з'ясування ширших питань мовознавчого, а також загальнокультурного характеру. Це, зокрема, питання ужитково-розмовної мови XVI–XVII ст.⁶⁰, історія запозичень та екзотизмів⁶¹, джерелознавчий аспект історичної лексикології⁶², культурологічний аспект історичної лексикології⁶³, теоретичний аспект історії побутової лексики⁶⁴, давньоруська цивілізація і лексика⁶⁵, російська лексика на загальнослов'янському тлі⁶⁶ та ін.

Зауважимо, що історико-лексикологічна русистика поширена не лише в Росії, вона існує також і в Україні. Так, у науковій школі професора М. Я. Брицина захищено 26 дисертацій з історичної лексикології російської мови. Представником саме цієї школи В. І. Гончаровим було здійснено спробу узагальнення історії лексичного складу російської мови⁶⁷. Значну увагу

⁵³ *Szydłowska-Czółowa B.* Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1977.— 288 s.

⁵⁴ *Wysocka F.* Polska terminologia lekarska do roku 1838 : Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1980.— Т. 1.— 199 s.

⁵⁵ *Minikowska T.* Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku. — Warszawa, 1980. — 172 s.

⁵⁶ *Łuczyński E.* Staropolskie słownictwo związane z żegluga XV i XVI wiek.— Gdańsk, 1986.— 291 s.

⁵⁷ *Borejszo M.* Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600.— Poznań, 1990.— 208 s.

⁵⁸ *Spólnik A.* Nazwy polskich roślin do XVIII wieku.— Wrocław etc., 1990. — 136 s.

⁵⁹ Див., наприклад: *Słowo u słowian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiego* *Studia leksykalne* : Ser. *Studia ruthenica cracoviensia* 11 / Red. A. Budziak, W. Hojsar. — Kraków, 2016. — 544 s.

⁶⁰ *Мжельская О. С.* Лексика обиходно-разговорного языка Московской Руси XVI–XVII вв. (по данным иностранных руководств для изучения русского языка).— СПб., 2003.— 220 с.

⁶¹ *Богданов К.* О крокодилах в России. Очерк из истории заимствований и экзотизмов.— М., 2006.— 352 с.

⁶² *Астахина Л. Ю.* Слово и его источники. Русская историческая лексикология: источниковедческий аспект.— М., 2006. — 368 с.

⁶³ *Гмызина Э. В.* Цвет в культуре Древней Руси: слово и образ.— Киров, 2008.— 107 с.

⁶⁴ *Судаков Г. В.* История русского слова.— Вологда, 2010.— 333 с.

⁶⁵ *Колесов В. В.* Древнерусская цивилизация. Наследие в слове.— М., 2014.— 1120 с.

⁶⁶ *Березович Е. Л.* Русская лексика на общеславянском фоне: семантико-мотивационная реконструкция.— М., 2014.— 488 с.

⁶⁷ *Гончаров В. И.* Историческая лексикология русского языка : Учеб. пособие для студентов филол. факультетов педвузов Украины.— К., 2000.— 373 с.;

він приділив дослідженню історії тематичних груп промислової лексики, проте рівноцінною заміною відсутньої академічної монографії його праці, звичайно, бути не можуть.

Також слід наголосити, що в українському мовознавстві ще 1983 р. було створено узагальнювальну працю — академічну монографію «Історія української мови. Лексика і фразеологія», яка позитивно оцінена науковим світом. У польському та російському мовознавстві ще тривають дискусії щодо того, якою така монографія повинна бути.

Таким чином, напрям історичної лексикології в українському, польському та російському мовознавстві виникав, розвивався і набув сучасного вигляду за приблизно однакових обставин. Найбільші розбіжності в дослідницькій проблематиці спостерігаємо в працях сучасного періоду. Процес формування історичної лексикології в кожній з розглянутих мов не зовсім одночасно й з деякими відмінностями пройшов такі етапи: 1) зародження інтересу до семантики та історії слова в давніх писців у процесі створення глос у писемних пам'ятках з метою пояснення читачеві значення та доцільності вживання в тексті незрозумілих старослов'янських слів та слів іншомовного походження (в польській писемності — латинізмів); 2) створення перших словників з філологічним коментарем (XV–XVII, а в українській мові XVIII і навіть початок XIX ст.); 3) етюди з історії окремих слів і спроби дослідження історії груп слів з одночасним розробленням методики таких досліджень (XIX — середина XX ст.); 4) виокремлення історичної лексикології як окремої галузі мовознавчої науки від 60–90-х рр. XX ст. до наших днів.

Підсумовуючи зазначимо, що в українському мовознавстві найбільша кількість монографій припадає на останні два десятиліття, а це означає, що в українській науці визріває потреба у створенні нової узагальнювальної праці з історичної лексикології української мови.

O. V. PRYSKOKA

FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN HISTORICAL LEXICOLOGY IN SLAVONIC CONTEXT

The study of history of particular Slavic languages draws more attention of Slavic philologists since the middle of XX-th century. A significant number of works regarding the origin, written record, and function of various lexical sets of words in ancient manuscripts had formed the branch of philological science named historical lexicology. Its advances in slavistics are such noticeable that they give ground to ponder on how the interest in studying history of words, based on ancient manuscripts, had emerged, how the method of studying the history of particular Slavic languages vocabulary had developed. The following stages are observed in this report: gloss; lexicographers; essays of XIX — XX-th centuries; modern works. The establishing of historical lexicology of Ukrainian language is traced along with similar processes in philology in neighboring countries, Poland and Russia.

Keywords: glosses, lexicon, stage, ancient manuscript, Kyivska Rus, historical lexicology, semantics, mammotrekt, mammotrept.

КРИТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ У ДИСКУРСІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ ХІХ СТ.: ТЕКСТОТВОРЕННЯ І ПРАГМАТИКА

У статті пропонується комплексна лінгвопрагматична характеристика текстів критико-аналітичного спрямування — так званих розборів, які у складі славістичного дискурсу другої половини ХІХ ст. репрезентували динамічні норми рецензування. Аналіз ґрунтується на наукових працях цього типу, авторами яких були О. О. Потебня, Ватрослав Ягич, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, О. Ф. Бичков, П. Ф. Фортунатов, М. П. Дашкевич та інші відомі славісти ХІХ ст. Тексти-розбори розглядаються з позицій сучасного дискурсивного аналізу в аспекті текстотворення та прагматики, характеризуються основні комунікативні стратегії.

Ключові слова: текст розбору, рецензування, славістичні студії ХІХ ст., критичний дискурс.

У складі сучасного наукового дискурсу текстам критичного спрямування — рецензіям, відгукам, відзивам, аналітичним оглядам — належить помітне місце, а наукове рецензування було й залишається невід’ємним складником діяльності вченого, яка втілюється у критичному текстотворенні і текстах, що поступово почали залучатися до аналізу та стали об’єктом дослідження у вітчизняних і зарубіжних лінгвістичних студіях за різними напрямками — лінгвостилістичним, соціолінгвістичним, комунікативним, прикладним¹. Звернення до наукового дискурсу ХІХ ст. і, зокрема, до дискурсивної практики історико-філологічних студій виявляє картину, у якій критико-аналітичній діяльності в науці відводилася провідна роль, а текстам, що її представляли, надавалося не менше ваги, ніж оригінальним науковим розвідкам. Тексти критичного жанру утворювали в структурі тогочасного дискурсу вагомий сегмент і здійснювали глибокий і неформальний

¹ *Гльченко О. М.* Етикет англомовного дискурсу.— К., 2002.— 288 с.; *Корнева Н. А.* Засоби впливу і переконання та їх інкорпоративний характер в рецензії (на матеріалі української, російської, англійської, німецької мов) // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики : Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Корбозерова.— К., 2009.— Вип. 14.— С. 184–192; *Ляпунова В. Г., Мешков О. Д., Терехова Е. В.* A Book about Books : Композиция и язык научных рецензий.— М., 1990.— 144 с.; *Радзиевская Т. В.* О некоторых особенностях текстообразования в советский период // Езикът на тоталитарното и посттоталитарното общество.— София, 1996.— С. 48–55; *Соловьева Г. И.* Типичные языковые средства в научной рецензии // Стереотипность и творчество в тексте : Межвуз. сб. науч. тр.— Пермь, 1999.— С. 61–69; *Hartley J.* How do scientists read and write book reviews? // European Science Editing.— 2005.— Vol. 31. N 3.— P. 76–78; *Motta-Roth D.* Discourse analysis and academic book reviews: a study of text and disciplinary cultures // Genre studies in English for Academic Purposes.— 1998.— N 29.— P. 29–58; *Zaško-Zielińska M.* Recenzja i jej norma gatunkowa // Poradnik językowy.— 1999.— N 8–9.— S. 96–108.

вплив на загальний розвиток наукової думки. Саме ця обставина визначає одну з ключових особливостей дискурсивної практики в період становлення славистичної науки, яка супроводжувала її протягом усього XIX ст.

Поряд з рецензіями та відгуками, критико-аналітичну діяльність учених-славистів представляли тексти-розбори, які в дискурсі історико-філологічних студій XIX ст. можна вважати найрепрезентативнішим текстотипом критичного спрямування. Розбори являли собою значні за обсягом текстові твори від 20 до 80 сторінок, які публікувалися окремими виданнями як самостійні наукові твори або у вигляді збірок розборів, у зв'язку, зокрема, з присудженням Академією наук певних премій і нагород, що сприяло активізації наукової діяльності в галузі славистичних студій та загальному поширенню її надбань. Серед авторів розборів — О. О. Потебня, Ф. І. Буслаєв, І. В. Ягич, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, Ф. Є. Корш, О. Ф. Бичков, Ю. Ф. Карський, П. Ф. Фортунатов, О. І. Соболевський, М. П. Дашкевич, В. М. Щепкін, О. О. Шахматов та ін.² Нашим завданням буде окреслити текстотип розбору в аспекті його лінгвопрагматичних характеристик, визначити основні стратегії текстотворення та дискурсивні форми, в яких втілюється критична думка рецензента.

Ставлячи питання щодо особливостей текстотипу розбору, слід зважати на значну варіативність структури, змісту та вербального репертуару текстів. Ця варіативність зумовлена різними чинниками, з яких ми розглянемо два: перший пов'язаний з мовною свідомістю автора розбору та розумінням ним своїх завдань, а також функціональної і процедурної специфіки аналітичного тексту, другий — з похідним характером розбору як тексту про текст.

1. Основний процедурний принцип розбору та його когнітивні властивості. У розборах XIX ст. можна виявити тексти, структурно-семантичні властивості яких свідчать про те, що в концептуалізації цього текстотипу автором на перший план виступає внутрішня форма і семантика іменника *разбор* та дієслова *разбирать*. Обидві ці одиниці мають значення серії продуманих неспонтанних дій з роз'єднання цілого на частини, у даному випадку — з когнітивною метою вивчення об'єкта. Так, наприклад, «Толковый словарь русского языка» за ред. Д. М. Ушакова як перше значення лексеми *разобрать* подає: «Разнять по частям или на части, разложить на части; противоп. собрать»³.

² Див., напр.: Буслаев Ф. И. Разбор сочинения О. Миллера «Сравнительно-критические наблюдения над слоевым составом народного русского эпоса: Илья Муромец и богатырство киевское» // Отчет о 14-м присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1872. — С. 64–89; Лавровский П. А. Разбор сочинения г.г. А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича «Обзор истории славянских литератур» // Отчет о девятом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1867. — 169 с.; Срезневский И. И. Разбор сочинения О. Бодянского под заглавием: «О времени происхождения славянских письмен» // 25-е присуждение Демидовских наград. — СПб., 1856. — С. 63–69; Фортунатов Ф. Ф. Критический разбор сочинения профессора Императорского Варшавского университета Г. К. Ульянова «Значения глагольных основ в литовско-славянском языке», ч. 1–2 (Варшава, 1891–95г.). — СПб., 1897. — 158 с.; Шахматов А. А. Разбор сочинения И. А. Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной» // Отчет о сороковом присуждении наград гр. Уварова / Зап. императ. Академии наук по ист.-филол. отд-нию. — СПб., 1899. — Т. 4. № 2. — С. 103–236.

³ Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1939. — Т. 3. — С. 1184.

Семантика роз'єднання цілого на частини проектується і на структуру тексту розбору, і на принципи його текстотворення. У цьому випадку провідний процедурний принцип текстотворення реалізується через послідовне — відповідно до лінійної структури тексту-об'єкта — вичленування в ньому певних блоків з їх послідовним аналізом. Відтак лінійна, структурно-композиційна будова розбору набуває ознак ізоморфізму щодо лінійної структури рецензованого тексту, а послідовність тих об'єктів, які потрапляють у поле зору рецензента, відповідає послідовності викладу в аналізованій праці.

Таке розуміння завдань і процедурної специфіки розбору можемо спостерігати в праці П. О. Лавровського, присвяченій критичному аналізу дослідження О. О. Потебні «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов»⁴. Унаслідок дотримання цього принципу основна частина розбору (після вступної) набуває чіткої та однотипної структури. Вона складається з блоків, кожний з яких утворюється з прямої або непрямої цитати рецензованого автора і супроводжується міркуваннями, коментарями, питаннями, зауваженнями та спростуваннями положень, що висловлені в рецензованому дослідженні. Такий текстовий блок становить основну структурно-семантичну одиницю розбору. Наприклад:

«На стр. 21–25 автор доказал, по-своему, что языческие божества посещали людей в качестве гостей <...>. Но мы позволим себе усомниться в действительности гостеванья и действительных божеств; по крайней мере, предложенные на указанных страницах доказательства, в наших глазах, решительно бездоказательны <...>» (с. 39–40); «На стр. 51–55 находим довольно подробное объяснение значения коровая, в котором автор видит солнце и жениха. Выставим только вопросы, обнаруживающие, по нашему мнению, несостоятельность объяснения <...>» (с. 60).

Зазначений процедурний принцип представлений і в багатьох інших розборах у тих випадках, коли текст рецензента відтворює лінійну структуру аналізованого тексту, що дає підстави твердити про сформованість моделі текстотворення з домінуванням принципу послідовної сегментації рецензованого тексту та наступної характеристики, оцінки, коментування виділених сегментів за різними параметрами — змістом тверджень, способом вираження, термінологією тощо. Саме так будується відома критична праця О. О. Потебні «Разбор сочинения П. Житецкого “Очерк звуковой истории малорусского наречия”»⁵, в якій учений прямо й безпосередньо пише про свою стратегію побудови тексту: «Замечания мои будут следовать в общем порядке изложения, принятому автором <...>» (с. 15). Цього принципу побудови тексту він дотримується від початку й до кінця, завдяки чому сам розбір набуває чіткої та однотипної структури. Розбір складається з блоків, кожний з яких утворюється з прямої або непрямої цитати з праці Житець-

⁴ Лавровский П. А. Разбор исследования «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов. Сочинение А. Потебни. Москва, 1865 г.» // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете / Под ред. О. М. Боянского. — М., 1866. — Кн. 2. — 102 с. (Тут і далі при подальшому цитуванні зазначеної праці в дужках вказуємо лише сторінку наведеного фрагмента).

⁵ Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия. — Киев, 1876 г.». — СПб., 1879. — 76 с.

кого, яка наводиться Потебнею і супроводжується його коментарями, зауваженнями, характеристиками та оцінками.

У цьому розборі аналітичні засоби в структурі такого блоку (коментування, висловлення зауважень, міркувань, спростувань, доповнень і под.) можна звести до чотирьох найтиповіших випадків критичного реагування. Для перших двох типів основним об'єктом реагування й водночас стимулом мовно-аналітичної діяльності виступає фрагмент з тексту Житецького, певне висловлення в єдності плану змісту і плану вираження, у двох інших типах об'єктом реагування стають певні наукові факти, тобто лише план змісту.

Перший тип критичного реагування об'єднує численні закиди на неточність, неясність, хибність, неповноту й неаргументованість певного твердження Житецького. Оцінки Потебні стосуються синкретичного комплексу плану вираження й плану змісту рецензованої праці:

«Это *насколько* мне неясно. Ну, насколько же в корне слова *волк* выразилось мирозерцание, да еще и основное, русского племени?. Потом, странное противоположение лексики грамматике» (с. 8).

Неточність або неповнота аргументації відбита у висловленнях:

«При изображении и объяснении малорусских изменений *о, е* автор не принимает во внимание кое-что, что до него было известно. Так, он говорит <...>» (с. 37); «Автор умалчивает, откуда ему известно, что русс. ударение есть показатель исчезнувшей долготы» (с. 26).

Другий тип критичного реагування пов'язаний з хибним тлумаченням або розумінням Житецьким цитованих тверджень, узятих з історико-фонетичних праць Потебні. Приводом тут стало цитування, яке викривляло зміст висловлених Потебнею положень. Так, майже вся двадцять дев'ята сторінка «Розбору» відтворює фрагмент праці самого Житецького, в якій він цитує Потебню, і після відтворення цієї розлогої цитати Потебня зазначає:

«В этом зеркале я себя не узнаю. Постараюсь восстановить ход своей мысли. Я не мог помириться с тем, будто позволительно, на основании столь скудных примет, как *аканье* <...>, разрывать связь между великорусскими говорами и устанавливать ее между мрусским и сврусским <...>» (с. 29).

Прагнучи відновити істину, Потебня неодноразово виділяє випадки неправомірного приписування йому (в інтерпретації Житецького) певних поглядів: «Автор приписывает мне и сам держится мнения, что <...>» (с. 74).

Третій тип критичного реагування репрезентований випадками спростування тез Житецького:

«Я высказываю свои сомнения в правильности взглядов г. Ж. в том предположении, что мы оба говорим <...>» (с. 10); «Скорее можно перевернуть утверждение г. Ж. и сказать, что <...>» (с. 19); «Против одного из утверждений г. Ж, что <...> можно заметить <...>» (с. 59).

Спростування Потебнею тверджень Житецького супроводжується в розборі розгорнутою аргументацією, якій Потебня надавав першорядного значення,

водночас істотно менш типовими для нього є посилання на чужі праці як джерело аргументації.

Нарешті, четвертий тип критичного реагування пов'язаний з оцінкою наведених Житецьким даних як неповних або недостовірних і повне або часткове заперечення істинності висловів Житецького:

«Всеобщность о выговоре <...> ошибочна; примеры неудачны» (с. 17);
«Об этой весьма характеристичной ошибке — Колосов, Загадочные Зв. 32 след.» (с. 20); «Все это априорно и неверно» (с. 64).

Ці оцінки також супроводжуються розгорнутими коментарями, де часто подається енциклопедична довідка про стан розробленості питання ⁶.

Характеризуючи модель текстотворення розбору з боку її логіко-епістемічних властивостей, слід звернути увагу на те, що засадничий процедурний принцип, на якому вона ґрунтується, зумовлює когнітивну обмеженість розбору як тексту критико-аналітичного типу. Точка зору рецензента в цьому випадку визначається «прив'язкою» до синтагматики рецензованого твору, вона залишається фіксованою, що не дозволяє рецензентові враховувати ширший контекст, не дає можливості розглянути науковий твір з інших позицій, крізь призму інших перспектив. У фокусі уваги рецензента тут опиняється певний текстовий блок — фрагмент тексту, який розглядається ніби під мікроскопом як у плані його змісту, так і в аспектах термінології, структури, логіки, характеру викладу. У цьому полягає відмінність розбору від рецензії, яка передбачає загальну оцінку внеску рецензованого дослідження в наукову галузь та визначення його місця в ній, значення для наступного розвитку наукового напрямку. Розбір не націлений на кваліфікацію праці «в цілому» (холістична оцінка), особливо за шкалою аксіологічних оцінок («добре» — «погано»), окреслення її значення для перспективних завдань, розвитку наукової галузі або можливостей застосування результатів в інших сферах знання чи в практичній діяльності. Текстотипові ознаки розбору відрізняють його й від відгуку — іншого представника наукового критичного дискурсу другої половини XIX ст., значно ближчого до сучасної рецензії ⁷.

2. Вторинна природа тексту-розбору. Інший чинник, який впливає на всі конструктивні складники розбору, пов'язаний з його вторинною природою. Справді, і за своїм змістом, і за своєю формою розбір співвідноситься з текстом — об'єктом критико-аналітичної діяльності, і в ньому так чи інакше відбивається зміст, структура, лексикон рецензованого тексту. Саме через це слід твердити про похідний, або вторинний, характер розбору. У період становлення історико-філологічної науки та накопичення емпіричних даних об'єктами розборів ставали не лише оригінальні завершені наукові дослі-

⁶ Докладніше про цю працю О. О. Потебні див.: Радзівська Т. В. Науковий діалог двох учених: О. О. Потебня і П. Г. Житецький // Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному контексті : Зб. наук. пр. — К., 2013. — С. 88–106.

⁷ Див., напр.: Грунський Н. К. Отзыв об исследовании М. Мурко «Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik. Mit einem Anhang: «Kollar in Jena u. beim Wartburgfest» (Graz, 1897) // Изв. отд-ния рус. яз. и словесности императ. Академии наук. — СПб., 1897. — Т. 2. Кн. 4. — С. 1109–1137; Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка, ч. 1-я, 1884 г.» // Там же, 1896. — Т. 2. — С. 804–831 (див. також численні відгуки І. І. Срезневського у «Записках императорской Академии наук по историко-филологическому отделению»).

дження, а й тексти, які в контексті сучасної наукової практики прийнято розглядати скоріше як результати проміжного чи підготовчого етапу роботи, як матеріали допоміжного характеру. Тому типовим явищем у практиці XIX ст. була ситуація, коли об'єктом аналізу в розборі ставали будь-які зібрані й опубліковані матеріали для вивчення певного питання, огляди, тексти реферативного зразка, матеріали для підготовки словника, праці фактографічного типу.

Цілком природно, що ці різномірні текстові твори вимагали індивідуального підходу з боку рецензента. Часто тексти, подібні до матеріалів словника, оцінюються насамперед з погляду реальної ситуації у певній науковій галузі та практичної цінності проведеної роботи. Те, як текст — об'єкт рецензування — впливає на формування критико-аналітичного тексту, показує, наприклад, розбір акад. О. І. Соболевським праці проф. О. Л. Дювернуа «Материалы для словаря древне-русского языка (М., 1894)»⁸. «Матеріали» видані після смерті автора його вдовою і, очевидно, не були підготовлені до друку самим автором. Тому після загальної характеристики їх змісту О. І. Соболевський відводить значну частину свого тексту різноманітним огріхам та недолікам, зокрема виділяє дві їх групи: «Первая группа — погрешности, касающиеся внешней стороны слов» (с. 68); «Другая группа — погрешности относительно значения слов» (с. 69). У його розборі розгорнутими списками наводяться знайдені ним недоліки та недоопрацювання, які по суті відображають дії типові для роботи з підготовки рукопису до друку, тобто дії автора і/або редактора чи видавця тексту. Розбір завершується позитивним висновком:

«Готфрид Германн когда-то сказал: “Duae res longe sunt difficillimae — lexicon scribere et grammaticam”. И действительно, труд составления словаря — труд столь тяжелый и малоблагодарный, что необходимо самое снисходительное отношение к его недостаткам и погрешностям. Ввиду этого я считаю себя вправе высказаться за присуждение издательнице “Материалов” полной премии профессора Котляревского» (с. 71).

Таким чином, тут на тексті розбору, його змістовому наповненні відбиваються не лише особливості самого рецензованого тексту, але й обставини, пов'язані з виданням книжки.

Звернення до розбору акад. М. І. Сухомлиновим праці М. Барсукова «Жизнь и труды М. П. Погодина»⁹ показує, що його специфіка зумовлена особливостями рецензованого тексту. Той факт, що в цій праці основною дискурсивною формою твору виступає біографічна оповідь, яка для свого аналізу не передбачає спеціальних аналітичних процедур, відбився, природно, і на дискурсивних формах відгуку. Він спрямований переважно на відображення змістового боку рецензованого тексту і містить форми переказу з метою ознайомлення читача зі змістом книжки, напр.:

⁸ Соболевский А. И. Разбор труда проф. А. Л. Дювернуа: «Материалы для словаря древне-русского языка (М., 1894)» // Отчет о присуждении премий проф. Котляревского в 1895 году.— СПб., 1896.— С. 65–72.

⁹ Сухомлинов М. И. Разбор сочинения Н. Барсукова: Жизнь и труды М. П. Погодина // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894.— С. 21–42.

«Для ознакомления с приемами автора и для доказательства сказанного нами приведем несколько примеров» (с. 26); «Погодин приобрел это собрание и в то же время приобрел его библиотеку московского собирателя Филатова. Благодаря необыкновенной энергии Погодина, Древлехранилище его постоянно обогащалось новыми сокровищами» (с. 29).

Інший приклад — розбір В. М. Щепкіним праці П. О. Лаврова «Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка»¹⁰. Описовий характер праці, значну частину якої становить публікація болгарських джерел, також не дає підстав для застосування власне аналітичних процедур, і рецензент тут не стільки аналізує й оцінює, скільки зупиняється на всіх головних проблемах, які розглядає автор рецензованої праці: це історія болгарських голосних та приголосних, перехід одних звуків у інші, розгляд основних рис болгарських говорів.

Ще один випадок «нестандартності» розбору пов'язаний з тією обставиною, що рецензент пише свій другий відгук про наукову працю. Це рецензія акад. О. Ф. Бичкова на твір Р. Зотова «О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время»¹¹, який він рецензував кількома роками раніше, де дав ґрунтовний аналіз праці. Відтак другий відгук не містить детального аналізу, є загалом досить стислим текстом (його обсяг — 3 аркуші), який ураховує висловлену раніше думку, що оформлена у вигляді самоцитування:

«Свой разбор я заключил следующими словами: “Задача, которую г. Зотов поставил себе, ясно высказана заглавием, данным им своему труду. Она состояла в объяснении Любецкого Синодика, насколько он имеет отношение к Черниговским князьям, и в сообщении данных о Черниговском княжестве в Татарское время. И то, и другое выполнено автором: первое весьма обстоятельно, второе в объеме весьма сжатом, но в обоих встречаются, кроме сообщения неизвестных доселе фактов, и новые объяснения прежних и предположения, заслуживающие полного внимания по своей вероятности <...>”» (с. 193–194).

Таким чином, другий відгук рецензента, що спирається на попередній критичний текст, лише доповнює його загальними висновками та характеристиками, унаслідок чого, очевидно, й отримує позначення «рецензія».

Ці приклади дають уявлення про діапазон варіювання у сфері дискурсивної практики, пов'язаної з критико-аналітичною діяльністю славистів ХІХ ст., характер відхилення від моделі текстотворення, зумовленої основним процедурним принципом розбору, що пояснюється різноманіттям рецензованих текстів: вони являють собою наукові твори, які різняться за матеріалом дослідження, практичною або теоретичною спрямованістю, конкретними методами і прийомами аналізу, внеском автора¹². Отже, зако-

¹⁰ Щепкин В. Н. Разбор труда П. А. Лаврова: «Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка» // Отчет о присуждении премий проф. Котляревского в 1895 году. — СПб., 1896. — С. 20–64.

¹¹ Бычков А. Разбор сочинения Р. М. Зотова: О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1894. — С. 193–196.

¹² Розглянуті приклади демонструють також особливості мовної свідомості стосовно жанрового статусу критичного тексту, про що свідчить амбівалентний ха-

номірність відходу від стандартної моделі розбору та широке варіювання в сфері критико-аналітичного текстотворення пояснюються особливостями самого процесу наукового пошуку в період становлення славістики, його нелінійним характером. Проте найбільш характерним і об'єднувальним для практики періоду XIX ст. був фіксований фінальний блок тексту з висновком рецензента щодо присудження тієї чи іншої премії авторові, як, скажімо, у розборі П. Ф. Фортунатовим праці проф. Г. К. Ульянова¹³:

«<...> я осмеливаюсь выразить надежду, что Академия наук найдет справедливим наградить это сочинение Ломоносовской премиею, как такой труд, который существенно обогащает науку» (с. 152)

Висновки такого типу, однак, мали практичний характер і стосувалися переважно внеску автора в справу розбудови науки.

3. Комунікативні стратегії текстотворення. Поставлене перед рецензентом завдання оцінити текст за параметром можливості присудження премії, задає основну модальність тексту як модальність аксіологічну, однак насправді розбір XIX ст. будується скоріше як текст-характеристика, де подається багатоаспектний аналіз і самого видання, і того дослідження, яке було проведене, і методів, що використовувалися автором. Разом з тим розбір обов'язково включає і чимало фактичної інформації про видання (наприклад, про його структуру, кількість розділів, підрозділів), яке стає предметом інформування, і, таким чином, можна твердити, що в розборі XIX ст. найвиразніше представлено дві стратегічні лінії — інформування та характеристика.

Стратегія інформування втілюється в актах констатації або повідомлення певних фактів, що стосуються видання (зміст, структурне наповнення тощо):

«Автор начинает свой рассказ с изложения политической борьбы, завязавшейся между Хорватией и Венгрией <...>»¹⁴; «Первая глава исследования посвящена вопросу о происхождении областного деления и доказательству федеративного характера Литовско-Русского государства (1–62) <...>. Во второй главе (63–296) автор, перечислив великокняжеских чиновников, <...>. Третья глава исследования <...> составляет не только по размерам (297–764 стр.), но по важности и богатству материала, а также и по

рактер уживання позначень *розбор* і *рецензия*. У практиці кінця XIX ст., особливо у випадку публікації збірки розборів, уживалися дві номінації — *розбор* і *рецензия*: перша номінація, за традицією, входила до складу назви твору, у той час як друга пов'язувалася з автором, напр.: «Разбор сочинения Н. Барсукова: Жизнь и труды М. П. Погодина. Рецензия М. И. Сухомлинова». Очевидно, мотиваційне підґрунтя при позначенні тексту першою номінацією перебуває скоріше в площині процедурного принципу розбору, у той час як позначення другою номінацією свідчить про ширше розуміння критико-аналітичної діяльності.

¹³ Див.: Фортунатов Ф. Ф. Критический разбор сочинения профессора Императорского Варшавского университета Г. К. Ульянова «Значения глагольных основ в литовско-славянском языке, ч. 1–2 (Варшава, 1891–95 г.)». — СПб., 1897. — 158 с.

¹⁴ Ягич И. В. Разбор сочинения пр. П. А. Кулаковского «Иллиризм. Исследование по истории хорватской литературы периода Возрождения. Варш., 1894» // Отчет о присуждении премий проф. Котляревского в 1895 году. — СПб., 1896. — С. 11.

обработке краеугольный камень всего исследования»¹⁵; «На стр. 90 г. Лавров говорит о переходе *в* в *у*». (Щепкин, с. 61); «В конце седьмого тома помещен <...> Азбучный указатель личных имен, географических названий, монастырей, церквей, кладбищ и разных предметов, упоминаемых в первых семи книгах Жизни и трудов М. Н. Погодина» (Сухомлинов, с. 22).

Ця стратегія реалізується і в наданні додаткової інформації, співвідносної з дослідженням. Так, І. І. Срезневський у розборі твору К. І. Невоструєва «Слово св. Ипполита об антихристе <...>»¹⁶ кілька сторінок присвячує фактам, що є в розпорядженні науки щодо єпископа-мученика св. Ипполита, працям інших учених, які зверталися до його творів, докладно викладає їх зміст, надбання, завдяки чому «історія питання» стає вагомою частиною його рецензії.

Інший подібний випадок, коли рецензент доповнює картину предметної галузі, якій присвячено рецензоване дослідження, становить розбір І. В. Ягичем твору П. А. Кулаковського про ілліризм¹⁷. Завершуючи характеристику питань, піднятих П. А. Кулаковським, він наводить цінні факти про згадувані автором постаті діячів хорватської культури (А. Мажурича, В. Бабукича та ін.), їхні дискусії цього періоду — факти, що були добре відомі Ягичу як представникові того самого інтелектуального середовища.

Значно ширше в розборах представлена **стратегія характеристики**, за якої фокус уваги рецензента спрямовано на різні параметри дослідження, що стають об'єктами коментування, оцінки, характеристики тощо. Так, одним з типових параметрів, за якими текст кваліфікується, слугує зроблена автором робота (часто підготовчого характеру), обсяг вкладеної праці. У цьому разі подається його характеристика (розвивається мотив старанності, ретельності автора, його зусиль, тривалої та напруженої праці), яка навіть за мінімального включення одиниць оцінного значення в контексті загальної аксіологічної модальності тексту набуває значення позитивної оцінки.

У окремих випадках подібні характеристики вирізняються експресивністю, як у фрагменті з уже згаданого розбору М. І. Сухомлинова (див. вище), де використання дієслів теперішнього часу мають чітко виражене прагматичне завдання переконати адресата у значному внеску автора в зроблену роботу. Пор.:

«Неутомимо собирая материалы, биограф пользовался ими вполне добросовестно. Большого труда стоило ему разобраться в своем главном источнике, Дневнике, и отделить в нем «пшеницу от плевел». Отбрасывая то, что не имеет значения ни для биографии, ни для характеристики, Н. П. Барсуков тщательно *выбирает* все сколько-нибудь ценное, и *приводит* его не как сырой материал, а в обработанном виде, обставляя сообщаемые сведения

¹⁵ Бершадский С. А. Разбор сочинения М. Любавского: Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1894. — С. 55.

¹⁶ Срезневский И. И. Разбор сочинения К. И. Невоструева: «Слово св. Ипполита об антихристе в Славянском переводе, по списку XII века, с исследованием о слове и о другой мнимой беседе Ипполита о том же, с примечаниями и приложениями» // Отчет о пятнадцатом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1874. — С. 140–362.

¹⁷ Ягич И. В. Знач. праця.

рядом свидетельств и указаний, представляющих дело в его надлежащем свете» (с. 22–23).

Звернення до параметра виконаної роботи як важливої позитивної характеристики виявляємо в розборі П. Ф. Ніколаєвським праці С. Білокурова, присвяченої діяльності старця Арсенія Суханова¹⁸:

«Сочинение г. Белокурова носит на себе следы многолетней, усидчивой и самостоятельной работы, начатой еще в 1882 году, и отличается многими положительными достоинствами. Оно основано преимущественно на изучении многочисленного относящегося сюда рукописного материала» (с. 44).

Мотив чесності та сумлінності в роботі розвиває і І. В. Ягич, розглядаючи працю П. А. Кулаковського:

«Он взялся за свой труд без предвзятых мыслей, добивался везде раскрытия истины. Я считаю сочинение его вполне достойным присуждения ему премии Котляревского» (с. 19).

Характеризація може торкатися будь-яких інших параметрів рецензованого дослідження, що розкривають його сутність як феномену когніції (методи дослідження, вибір чи відбір матеріалу, поставлені завдання, сфера досліджень та отримані в ній результати, відповідність висновків наведеним фактам і под.), відбивають його специфіку як матеріального текстового об'єкта (якість видання, коректність орфографії, точність/неточність відтворення першоджерел, склад тексту та його структура), на чому ми тут не спинятимемося, оскільки питання про параметри, за якими характеризується науковий текст, неодноразово розглядалося в науковій літературі¹⁹.

Істотнішим видається розгляд у розборі лексико-синтаксичних засобів характеризування, яка включає оцінні структури. При цьому слід наголосити, що використання засобів експліцитної оцінки, одиниць з оцінною семантикою (прикметників, дієприкметників, прислівників, іменників), особливо у рематичній позиції в реченні, займає досить скромне місце в структурі розбору, хоча вони спостерігаються практично в кожному тексті, часто в підсумковій, заключній частині розбору. Див., напр.:

«4) К слабым сторонам издания относится не совсем точная орфография, объясняемая несколько ложным взглядом издателя на редакторские свои обязанности. При всем том, при умелом и осторожном пользовании сборником, из него можно извлечь немало *ценных* и лингвистических данных»²⁰; «Наоборот, автор «Обзора» *ошибочно* видит дифтонг в написании *ea*, употребляемом новейшими издателями родопских и разложских текстов» (Щепкин, с. 60); «*Обширный, богатый содержанием* труд Н. П. Бар-

¹⁸ Николаевский П. Ф. Разбор сочинения С. Белокурова: Арсений Суханов // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1894.— С. 43–50.

¹⁹ Див., напр.: Ляпунова В. Г, Мешков О. Д., Терехова Е. В. Зазнач. праця; Ильченко О. М. Зазнач. праця; Корнева Н. А. Зазнач. праця; Motta-Roth D. Op. cit.

²⁰ Карский Е. Ф. Разбор этнографического труда П. В. Шейна «Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края» // Отчет о присуждении премии имени П. Н. Батюшкова / Зап. императ. Академии наук.—1899.— Т. 4. № 1.— С. 84–85.

сукова должно признать весьма *ценным* вкладом в нашу литературу» (Сухомлинов, с. 40); «Таким образом, в сочинении г. Белокурова мы имеем *лучший, очищенный и восстановленный* подлинный текст сочинений Сухова. На издание этого текста употреблена масса труда и времени» (Николаевский, с. 49); «Но, присмотревшись внимательнее, можно заметить, что выдвинутые г. М-м общие доказательства *не вполне убедительны*»²¹; «<...> одним словом для каждого лица написать оправдательный исторический комментарий, составляло задачу г. Зотова, которую он выполнил *прекрасно*» (Бычков, с. 195).

Разом з тим варто наголосити, що найтипівішим для тексту розбору слід визнати поєднання в межах одного речення-висловлення тих засобів, які передають інформування, і тих, що спрямовані на характеристику. Розбір, інакше кажучи, прагне до вироблення синтетичних семантико-синтаксичних структур, які б одночасно виконували функцію інформування про текст і функцію його характеристики, тому для тексту розбору найтипівішими є поліпредикативні структури зі складними ієрархічними відношеннями, синтаксична розгалуженість, наявність експліцитного модусу:

«1): “Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края”, собранные и изданные г. Шейном, по богатству своего содержания, особенно в отношении обрядовой поэзии, превосходят все явившееся до сих пор; лишь некоторые из вышедших одновременно с ними сборников, в отношении материалов, касающихся эпической поэзии, могут быть поставлены несколько выше рассматриваемого издания» (Карский, с. 84); «Несмотря на то, что К. И. Невоструев при своей работе не имел главной целью познакомить читателей с древним сказанием о Христе и антихристе, как с одним из памятников древней русской письменности <...> для разумения которого важен и славянский перевод, он сделал для этого все, что можно было от него ожидать» (Срезневский, с. 156); «У Н. П. Барсукова есть свои взгляды и убеждения, которыми он дорожит и которые он высказывает с полной откровенностью; но он не навязывает их читателю, и не жертвует правдивостью рассказа ради предвзятой мысли и своих личных симпатий <...>» (Сухомлинов, с. 26).

Наведені висловлення містять синтаксичні підструктури з домінуючою функцією інформування (інформування про належність тексту, що вивчається автором, мету автора в роботі, стиль його роботи, змістове наповнення видання). Водночас вони характеризують видання: у першому випадку, у тексті Ю. Ф. Карського, — через порівняння з іншими виданнями (*по богатству своего содержания, особенно в отношении обрядовой поэзии, превосходят все явившееся до сих пор...*), у другому (текст І. І. Срезневського) — завдяки відзначенню зусиль автора і зробленої роботи, пов’язаної з перекладом пам’ятки, у третьому (текст М. І. Сухомлинова) — з акцентуванням уваги на особливостях манери викладу автора, його прагненні до щирості, відвертості, правдивості викладу.

²¹ Дашкевич Н. П. Разбор сочинения В. Ф. Миллера: Экскурсы в область русского народного эпоса I–VIII // Отчет о тридцать шестом присуждении наград гр. Уварова. — СПб., 1894. — С. 79.

Як бачимо, подібні синтаксичні структури відзначаються смисловою на-сиченістю, яка корелює з цілим репертуаром синтаксичних ресурсів мови, що змушує згадати ідеї Н. Д. Арутюнової про розрізнення двох синтаксичних різновидів прози — ієрархічної (або синтагматичної) та актуалізуючої²². Без сумніву, синтаксис розборів відтворює ознаки ієрархічного синтаксису, в якому почесна роль відводиться експлікації логічних зв'язків — цільових, причинно-наслідкових, допустових, умовних, в яких уживаються вставні та інші одиниці, що передають логічний зв'язок між пропозиціями (*поэтому, и несмотря на все это, таким образом, при всем том, тем не менее, следовательно* та ін.). У розборах розгалуженість окремого речення, в якому домінують ієрархічні сентенціональні зв'язки, поєднується з розбудовою засобів міжфразової зв'язності. Крім цього, спостерігається тенденція до створення поліфункціональних синтаксичних побудов, які здатні одночасно реалізувати в межах речення низку комунікативних завдань.

4. Дискурсивні форми в текстах-розборах. 3-поміж дискурсивних форм розборів відзначимо три, які є найтипівішими як засоби відображення критико-аналітичних процедур, спрямованих на характеристику та кваліфікацію наукового твору. Це дискурсивні форми, що передають 1) семантику зіставлення позитивних і негативних характеристик рецензованого дослідження, стану вивченості певного питання та ін., 2) семантику суб'єктивізації повідомлюваної інформації з опертям на ментальні дії та стани суб'єкта мовлення, 3) семантику явища невинуватих очікувань. Це також дискурсивні форми, які поєднують у собі вказані типи значень.

Дискурсивні форми, що передають семантику зіставлення переваг і недоліків, тих рис дослідження, які рецензент розглядає як позитивні або негативні, знаходять відповідне синтаксичне оформлення у вигляді протиставних та допустових конструкцій, конструкцій з відношеннями зіставлення, порівняння, висловів, які можна кваліфікувати як застереження. У них, як правило, акцент робиться на тих характеристиках, які рецензент розглядає як позитивні, і водночас звертається увага на характеристики негативного плану, що ніби «врівноважують» їх. Подібні висловлення особливо характерні для стилю рецензування Ягича, зіставлення в них позначене метафорою зважування, природною для операції виведення холістичної оцінки, та образом терезів:

«В сочинении его найдется много дельных замечаний и по этой части, но эти стороны вопроса в его исследовании не исчерпаны» (с. 9); «Но чего недостает труда г. Куликовского по отношению к сербам и словенцам <...>, то вознаграждается очень внимательным и добросовестным подбором всех подробностей и мелочей, относящихся к иллиризму загребскому» (с. 10).

Однак вони властиві і розборам інших авторів:

«И несмотря на все это г. Миллер пользуется историческим методом преимущественно лишь в этюде о Добрыне, а в других местах своих “Экскур-

²² Див.: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека.— М., 1999.— С. 481–488, де розвинуто ідеї й положення, висловлені в праці: Арутюнова Н. Д. О синтаксических разновидностях прозы // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца.— М., 1973.— Вып. 73.— С. 183–189.

сов” он придерживается этого метода слабо» (Дашкевич, с. 76); «Тем не менее, разработка вопроса о генезисе русских былин все еще пребывает в хаотическом состоянии <...>» (там же, с. 71); «Конечно, против некоторых догадок и мнений автора, как недостаточно обоснованных, можно возражать, но в целом его труд является замечательным и в своей совокупности вполне заслуживает награды» (Бычков, с. 194).

Для висловлень, що передають цю семантику, типовим є використання мовних засобів, які виражають допустові та протиставні або протиставно-допустові відношення, відношення контрасту: *и все-таки..., тем не менее..., вместе с тем..., несмотря на..., но.*

Дискурсивні форми, що передають семантику суб’єктивізації повідомлюваної інформації, містять експліцитний або імпліцитний модуси, він відображає ментальні стани і ментальні дії, які вказують на ставлення суб’єкта мовлення до пропозиції та її істинності, наприклад введення певної інформації у фокус розгляду, вираження сумніву в її істинності:

«Несколько смелой кажется нам только решительность, с которой автор “Обзора” отрицает возможность иноязычного влияния на образование постпозитивного члена в болгарском языке» (Щепкин, с. 63); «Поэтому, трудно согласиться с автором, чтобы основное деление В. княжества Литовского на воеводства и земли опиралось на начала, данные самостоятельной политической жизнью отдельных княжеств <...>» (Бершадский, с. 68).

Обидва наведені висловлення можуть бути зведені до істиннісної оцінки тез автора рецензованого дослідження (*Я считаю ложным (неправильным, неправомерным) то, что утверждает автор*), однак слід наголосити, що саме в контексті рецензування створюються передумови для широкого варіювання дискурсивних форм, які передають модальну семантику суб’єктивізації повідомлюваної інформації. Попри те що подібні висловлення в контексті характеристики набувають оцінного змісту і роблять свій внесок у формування підсумовуючої холістичної оцінки, вони відображають ті моменти в загальному когнітивному процесі, які розглядаються суб’єктом як значущі для нього й такі, що заслуговують обговорення професійною дискурсивною спільнотою.

Дискурсивні форми із семантикою невинувачення очікувань суб’єкта мовлення найчастіше отримують вербальне втілення у використанні форм умовного способу з привнесенням значень деонтичної модальності, ірреальної умови. Подібним висловленням властивий значний інтерпретаційний потенціал і вони можуть прочитуватися як закид, побажання, рекомендація, оцінка внеску автора тощо залежно від предмета мовлення. Так, в одних випадках на перший план виступає семантика невинувачення очікувань, хибної, з погляду рецензента, програми дослідження:

«Вот ряд вопросов, на которые ожидали бы ответа в исследовании об иллюризме <...>» (Ягич, с. 14); «Казалось бы, на основании этих теоретических замечаний автор должен был прийти к более или менее правильному и трезвому взгляду на общий процесс возникновения нашего народного эпоса. Но при ближайшем рассмотрении оказывается, что автор не соблюл

должного равновесия в определении значения основных начал богатырского эпоса» (Дашкевич, с. 73).

У інших випадках актуалізується семантика оцінки в зв'язку з недостатньою опрацюваністю питання або певним відхиленням від стандарту:

«Я не ошибусь, кажется, если скажу, что почтенный труд его вышел бы гораздо полнее, всестороннее и нагляднее, если б <...>» (Ягич, с. 9); «Усердие автора в этом отношении выше всякой похвалы, можно бы даже упрекнуть его в некотором излишестве» (там же, с. 10); «Точнее было бы говорить о переходе <...>» (Щепкин, с. 61); «Было бы правильнее отнести эту заметку <...>» (Срезневский, с. 157).

Нарешті, можна знайти висловлення, спрямовані на демонстрацію правильної програми дослідження з підкресленням деонтичної модальності, правильних дослідницьких кроків, які не були здійснені, або хибних поглядів, що привели до відповідних висновків:

«Но мне кажется, этому очерку должно было предшествовать коротенькое введение, в котором было бы исторически изложено...» (Ягич, с. 11); «Мне кажется, следовало бы показать отдельно ошибки издания, сличивши с рукописями, и затем уже ошибки самого перевода, повторяющиеся во всех списках» (Срезневский, с. 160); «Неосновательные гипотезы автора относительно происхождения индоевроп. именительного и винительного падежей не повлияло бы, конечно, в такой степени на историческую часть его исследования, если бы Попов строго отличал существующее уже значение известной формы от того значения, из которого оно могло образоваться <...>»²³.

Висловлення подібного змісту, в яких рецензент розкриває своє бачення «правильного» виконання дослідження, досить типові для рецензування другої половини XIX ст.

5. Висновки. Звернення до текстів наукової критики в межах дискурсу славістичних студій XIX ст. демонструє, що в період становлення славістики як науки критико-аналітичним процедурам надавалося неабияке значення, текстотворення в цій сфері було позбавлене формальних приписів, а тексти відзначалися глибиною змісту, високим рівнем інтерпретації рецензованої праці, безкомпромісним пошуком наукової істини. Деякі критичні твори цього типу й досі розцінюються як такі, що зробили значний внесок у розвиток славістики.

Якщо розглядати розбори XIX ст. в світлі загальних тенденцій мовного розвитку, то необхідно наголосити на тому, що в рамках критико-аналітичного текстотворення відбувався процес кристалізації семантико-синтаксичних форм вираження критичної думки, відшліфовувалися мовні засоби критичного реагування, засоби оцінки та характеристики, а це давало імпульс

²³ Фортунатов Ф. Ф. Разбор сочинения А. В. Попова: «Синтаксические исследования. I. Именительный, звательный и винительный, в связи с историей развития заложных значений и безличных оборотов в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянском наречиях. Воронеж. 1881 г., стр. 307.» // Отчет о двадцать шестом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1884. — С. 110–111.

для поступового формування репертуару поліпредикативних синтаксичних структур ієрархічного типу, призначених для вираження ускладнених логіко-сміслових комплексів та відображення логіко-методологічних аспектів наукового дослідження. Саме критико-аналітичне текстотворення створювало умови для активізації мовно-мисленнєвої діяльності, що поєднувала в собі реалізацію низки аналітичних процедур, формування аргументації, залучення широкого спектра наукових фактів, вирішення прагмалінгвістичних завдань, пов'язаних з «фактором адресата» тощо.

Безумовно, дослідження текстів-розборів має багатопрофільний характер, а сам матеріал відкриває чимало пошукових перспектив у межах дискурсивних, семантико-синтаксичних, прагматистичних, лінгвокультурологічних студій. Їх вивчення дає можливість передусім повніше розкрити динамічний процес формування славістики як науки: ці тексти відображали боротьбу наукових ідей, мали на собі відбиток тих наукових і громадянських цінностей, які були властиві їхнім авторам, зрештою, за своїм інтерпретаційним потенціалом часто становили значущі наукові твори, що характеризували їхніх авторів як видатних методологів-практиків, діяльність яких визначали когнітивні й методичні засади наукового пізнання.

T. V. RADZIYEVSKA

A BOOK REVIEWING IN THE DISCOURSE OF COMPARATIVE PHYLOLOGY STUDIES OF XIX c.: TEXT-FORMATION AND PRAGMATICS

The paper deals with the text type of a *razbor* «an analytical book review», which represents the dynamic norms of the book reviewing activity in the area of Slavic studies in the second part of XIX c. Among the authors of these analytical works it should be noted A. A. Potebnya, I. I. Sreznevski, Vatroslav Jagic, P. A. Lavrovski, F. F. Fortunatov, N. P. Dashkevich and others. The *razbor*'s were rather vast works of critical and analytical content (their scope could be up to 80–100 pages), which were published in various ways including a single issue. Some of them are still considered as significant works which had a crucial influence on the Slavic studies in XIX c. The *razbor*'s of this period are examined in the perspective of discourse analysis covering such aspects as text-formation and pragmatics. The study of text-formation aims to identify the main parameters of a *razbor* as a text of analytical and critical type and to reveal the factors, which cause the variability of its structure. The main procedure principle which determines text-formation of *razbor*'s is realized by a set of operations in order to segment, to analyze, to criticize and to qualify a philological work. It is shown that the *razbor*'s procedure principle is characterized by a specific cognitive frame which can put cognitive hedges and restrict the perspective during the consideration of the work. The pragmatic peculiarities of these texts are defined by the main communicative strategies (information and characterization) and also discursive forms in which these strategies are realized (complex syntactical structures expressing some dominant idea).

Key words: text of a book review, book reviewing, Slavic studies of XIX c., critical discourse.

ЗМІНИ У СПІВВІДНОШЕННЯХ МІЖ ТЕНДЕНЦІЯМИ ДО АНАЛІТИЗМУ / ДО СИНТЕТИЗМУ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ ст. (українська мова на загальнослов'янському тлі)¹

У статті аналізується явище активізації в українській літературній мові новітнього періоду тенденцій як до аналітизації, так і, навпаки, до синтетизації її структури на різних мовних рівнях. Відзначено при цьому дію таких чинників, як а) демократизація та лібералізація мовної діяльності суспільства, б) впливи мовної глобалізації, в) посилення прескриптивних тенденцій «національного» характеру в її коригуванні, а також певною мірою г) посилення присутності «жіночого фактора» в суспільному житті.

Ключові слова: сучасна українська літературна мова, аналітизм, синтетизм, демократизація мови, мовна глобалізація, прескриптивно-пуристичні тенденції в українській мові.

1. Вступні зауваження. У комплексі актуалізованих процесів на різних рівнях сучасної української літературної мови в межах обстежуваного періоду досить помітно увиразнилися вияви структурних тенденцій найзагальнішого характеру — як до аналітизму, так і, навпаки, до синтетизму. Тенденції до аналітизації мають, як відомо, помітно ширший діапазон вияву в структурному розвитку сучасних слов'янських мов і, відповідно, привертають до себе значно більшу увагу з боку дослідників. Вони реалізуються, по-перше, у творенні або активізації вживання складених мовних одиниць — а) слів і словотвірних значень і б) номінативних словосполучень з розчленованим вираженням ономазіологічного базису й ономазіологічної ознаки між окремими словами, по-друге, у зростанні питомої ваги слів з різними ознаками незмінюваності в межах морфологічних і словотвірних парадигм, коли вираження граматичного / словотвірного значення слова залежить від його синтагматичного оточення, включаючи й порядок різних слів або (у межах складного слова) їхніх компонентів. В українській мові тенденції до структурної аналітизації демонструють переважно паралелі з іншими слов'янськими мовами цього періоду — унаслідок: а) демократизації літературних мов в умовах демократизації відповідних суспільств (особливо діяльності ефірних ЗМІ — зокрема, з масовою наявністю прямих, без попереднього запису, ефірів, численних інтерв'ю і т. ін.) і лібералізації в підходах мовних спільнот до ко-

¹ Стаття є скороченим і дещо видозміненим варіантом попередньої статті автора (див.: *Тараненко О. О.* Активізація тенденцій до аналітизму versus до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // *Мовознавство*. — 2016. — № 5. — С. 3–17; 2016. — № 6. — С. 3–22).

ристування ними (як, зокрема, посилення колоквиалізації літературної мови, так і увиразнення в публічному мовному просторі внаслідок ослаблення «редакторського» контролю та внутрішньої «самоцензури» мовця тих мовних особливостей, що існували й давніше, але не так широко виявлялися); б) процесів мовної глобалізації (під впливом в основному англійської мови); в) у деяких випадках (разом з дією першого з наведених вище чинників) — впливу конкретніших соціальних моментів, а саме посилення ролі жінок і взагалі «жіночого фактора» в суспільному житті (див. у п. 2.1.1 випадки на зразок *знайома напараці, селищна голова*). В окремих же моделях посилення аналітизації — це вияв пошуків образу «автентичної» української мови в загальному контексті активізації дії «національно»-прескриптивних чинників у коригуванні її розвитку (див. у п. 2.1.1. конструкції на зразок «до пані *професор*», у 2.1.3 — про певну активізацію у вжитку форм давноминулого часу та пасивних дієприкметників у предикативній позиції та ін.). Тенденції до структурної синтетизації, у виявах яких українська мова демонструє досить помітну специфіку на загальнослов'янському тлі, пролягають насамперед у загальному руслі дальшої «націоналізації» української мови (у всякому разі в баченні цього напрямку з боку відповідних кіл мовного соціуму); у деяких випадках (разом з дією попереднього чинника) це також вплив конкретніших соціальних моментів — посилення «жіночого фактора» в суспільному житті (див. у п. 3.3.1 випадки на зразок *президентка, слідча*).

2. Посилення тенденцій до аналітизму. Це, як уже відзначалося вище, наслідок, з одного боку, а) насамперед нинішньої експансії до складу української мови масивів іншомовної (як правило, англослов'янської) лексики, коли в її структурі (спочатку в межах масивів самих запозичуваних слів, а потім за цим зразком і в інших випадках) стала посилюватися наявність таких ознак, як незмінюваність слова (і навіть сполучення слів) або його компонента в парадигмах словозміни та словотворення і розростання лексико-граматичних розрядів незмінюваних слів, стрімке зростання наявності складених слів (юкстапозитів) з незмінюваним першим і рідше другим компонентом, б) посилення наявності елементів розмовної мови в публічному мовному просторі в загальному контексті його демократизації і в) в окремих випадках (разом з дією попереднього чинника) — впливу конкретніших соціальних факторів (це насамперед посилення ролі жінок у суспільному житті); з другого ж боку (значно меншою мірою), — посилення вияву тенденцій до дальшої «націоналізації» української літературної мови.

Різка активізація в межах обстежуваного періоду тенденцій до аналітизму на рівнях морфології, синтаксису та словотворення стимулювала увагу до цього явища на матеріалі різних слов'янських мов², що стало продов-

² Див., зокрема: Гутшиmidt К. Общие тенденции и специфические формы их представления в современных славянских языках // Jazykovedný časopis. — 1998. — Roč. 49. N 1–2. — С. 15–26; Gutschmidt К. Типологични тенденции // Słowotwórstwo / Nominacja [Komparacja współczesnych języków słowiańskich] / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — С. 339, 350–355; Ohnheiser I. Aktuelle Wortbildung in der Slavia: Kongruenzen und Differenzen // Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow. — Frankfurt am Main etc., 2000. — Tl. 1. — S. 58–59; Savický N. P. Neologie jako singulární bod jazykovědy // Česká slavistika 2003 : České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů. — Praha, 2003. — S. 141–142; Uličný O. K deflektivizačním tendencím

женням досліджень його розвитку в літературних мовах слов'янства протягом XX століття (особливо це стосується російської мови цього періоду, у якій комплекс відзначених явищ став виявлятися найвиразніше в слов'ян-

ve slovanských jazycích // Ibid.— S. 155–163; *Uličný O.* Poznámky k analytizaci v slovanských jazycích: a ke struktuře jedné české NP s adnominálním genetivem // *Česká slavistika : Příspěvky k XV. mezinárodnímu sjezdu slavistů.*— Praha, 2013.— S. 235–239; у російській мові: *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа.— М., 1994.— С. 201–204; *Ильина Н. Е.* Рост аналитизма в морфологии // Русский язык конца XX столетия (1985–1995).— М., 1996.— С. 326–344; *Земская Е. А.* Активные тенденции словопроизводства // Русский язык [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Под ред. Е. Н. Ширяева.— Ополе, 1997.— С. 186–193; *Гловинская М. Я.* Изменения в морфологии и синтаксисе // Там же.— С. 214–229; *Гловинская М. Я.* Активные процессы в грамматике (на фоне других славянских языков) // Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы (мат-лы конф.).— М., 2003.— С. 415–417; *Акимова Г. Н.* Различные формы проявления аналитизма в современном русском грамматическом строе // Русистика : Лингвист. парадигма конца XX века.— СПб., 1998.— С. 86–94; *Валгина Н. С.* Активные процессы в современном русском языке : Учебное пособие.— М., 2001.— С. 250–255; *Брызгунова Е. А.* Тенденция к аналитизму в русском языке: современное состояние // Общетеоретические вопросы изучения русского языка.— М., 2003; *Брызгунова Е. А.* Развитие морфологического и синтаксического аналитизма в русском языке // Русский язык: исторические судьбы и современность.— М., 2004.— С. 12–13; *Клобуков П. Е.* Введение в морфологию // Современный русский литературный язык / Под ред. П. А. Леканта.— М., 2001.— С. 189–194; *Клобуков П. Е.* Неизменяемые словоформы в морфологической системе современного русского языка // Язык, литература, культура: актуальные проблемы изучения и преподавания.— М., 2014.— Вып. 10.— С. 45–57; *Князев Ю. П.* «Деграмматикализация» как одно из направлений эволюции русского языка // Ю. П. Князев. Грамматическая семантика : Русский язык в типологической перспективе.— М., 2007.— С. 163–177; *Астен Т. Б.* Аналитизм в системе морфологии имени: когнитивный и прагматический аспекты / Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук.— Ростов-н/Д., 2003; *Ryazanova-Clarke L., Wade T.* The Russian Language Today.— London; New York, 1999.— P. 242–259; *Dunn J. A.* The role of English in the development of Modern Russian // *Sprachwandel in der Slavia : Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow.— Frankfurt am Main etc., 2000.— Tl. 1.— P. 90–91; *Belentschikow R.* Unflektierte Adjektive und Wortbildung im heutigen Russischen // *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia : Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag.*— München, 2004.— S. 131–139; *Nedomová Z.* Tendence k analytismu v současné ruštině (na materiálu imenných slovních druhů).— Ostrava, 2014.— 260 s.; в українській мові: *Ажнюк Б. М.* Англзми в сучасній українській, російській і чеській мовах // Мовознавство.— 2008.— № 2–3.— С. 205–206; *Ажнюк Б.* Екологія мови в Україні: мовна динаміка і пошуки балансу // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві.— К., 2012.— С. 16–17; у болгарській мові: *Вачкова К.* Проблеми на стандартизациата на българския книжовен език в съвременните условия // *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / K. Gutschmidt (Hrsg.).— Thelem, 2002.— С. 212, 219; *Буров С.* Тенденции и промени в съвременната българска граматика // Български език.— 2015.— Год. 62. Кн. 3.— С. 14–15, 17–18; у сербській мові: *Радвановић М.* Српски језик на крају века: имеђу «балканизације» и «европеизације» // 36. Матиче Српске за филологију и лингвистику.— Нови Сад, 1997.— Год. 40. № 1.— С. 163; *Hinrichs U.* Das heutige Serbisch // *Sprachwandel in der Slavia : Die slavischen Sprachen...*— Tl. 2.— S. 567; *Hinrichs U.* Analytismus im Serbischen // *Gedenkband in memoriam Pavle Ivić.*— Београд, 2000; у польській мові: *Grybosiowa A.* Dynamika zmian językowych o podłożu kulturowym u progu XXI wieku (na materiale polskim) // *Z polskich studiów slawistycznych* : Seria 10. Językoznawstwo.— Warszawa, 2002.— S. 78–79; *Sosnowski W.* Analytic tendencies in Modern Polish and Russian // *Cognitive Studies / Études Cognitive.*— 2011.— Vol. 11.— P. 97–108; див. також на ширшому мовному матеріалі: *Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp* / Hrsg. von U. Hinrichs unter Mitarbeit von U. Büttner.— Wiesbaden, 2004.— 484 S.; Аналитизм в языках различных типов : Сорок лет спустя.— М., 2006.

ському світі, щодо якої ці тенденції визначаються тепер навіть як основні в цих хронологічних межах у розвитку її морфології та синтаксису³)⁴. Так, у відомій монографії за ред. М. В. Панова в розвитку ознак аналітизму російської морфології виділено такі найпоказовіші процеси, як — в іменниках: «формування нового типу іменників спільного роду» (*врач пришла, наша врач*); у їх відмінюванні — вихід за межі літературної норми родового паритивного («кубометр *леса*»), значне розростання обсягу невідмінюваних іменників на голосний іншомовного походження, нормативне закріплення невідмінюваності українських прізвищ на **-о** та практична невідмінюваність у реальній мовній практиці російських топонімів на **-инно**, **-ово(-ево)**, різке зростання кількості невідмінюваних ініціальних аббревіатур; зростання вживаності нульової флексії у род. мн. іменників чол. р.; у числівниках — ослаблення і спрощення їхньої відмінюваності — як у кількісних, так і в порядкових, у тому числі в складі композитив: *тридцатьчетверка* — танк Т-34 (на фоні регулярних утворень такого типу на зразок *двадцатипяти тысячник*), *150*[у вимові: *сто пятьдесят*]-тысячный, різке зростання вживання кількісних числівників у функції неузгодженого означення замість порядкових числівників; у дієсловах — інтенсивне зростання обсягу двовидових дієслів іншомовного походження; формування «нового граматичного класу слів» — незмінюваних (аналітичних) прикметників, до яких віднесено й перші компоненти складених слів на зразок *экспресс-анализ*⁵. Дослідники різних сучасних слов'янських мов, не завжди оперуючи при цьому поняттям аналітизму, але з трактуванням відповідних явищ як виявів тих чи інших внутрішньомовних (зокрема, прагнення до мовної економії) і зовнішніх (насамперед посилення впливів германських мов) факторів також відзначають активізацію тенденцій до обмеження відмінюваності іменників на рівні словозміни (у різних синтаксичних позиціях) і їх незмінюваності на рівні словотворення — наприклад, у польській мові: до заступлення форм кл. в. формами наз. в., невідмінюваності власних назв у функції прикладки при відповідних загальних назвах, обмеження у вжитку в предикативній позиції форм ор. в. на користь наз. в., поширення невідмінюваності іншомовних іменників на **-о** та ін., до поширення явища синтаксичної маскулінізації в назвах осіб жіночої статі за родом занять і соціальним статусом, до заступлення форм род. в. формами знах. в.: «*słuchac towe*»,

³ Див.: Русский язык и советское общество : Морфология и синтаксис современного русского литературного языка / Под ред. М. В. Панова. — М., 1968. — С. 11–15 та ін.; Шведова Н. Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (словосочетание). — М., 1966. — С. 95–122; Прокопович Н. Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи // Мысли о современном русском языке. — М., 1969. — С. 47–57; Бартошевич А. К постановке вопроса об общих тенденциях развития современного русского языка // Z polskich studiów slawistycznych : Seria 6. Językoznawstwo. — Warszawa, 1983. — С. 9–10; Акимов Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. — М., 1990. — С. 31–34, 160; Земская Е. А. Черты аналитизма в морфологии разговорной речи // Русская разговорная речь : Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. — М., 1983. — С. 82–101.

⁴ З іншого боку, пор. контраргументи в обговоренні цієї проблеми: Тираспольский Г. И. Становится ли русский язык аналитическим? // Вопр. языкознания. — 1981. — № 6. — С. 38–49; Дуличенко А. Д. Двигается ли русский язык к аналитическому строю? (О лингвистических прогнозах XX века) // Русистика. Славистика. Лингвистика : Festschrift für Werner Lehfeldt zum 60. Geburtstag / Hrsg. von S. Kempgen, U. Schweier, T. Berger. — München, 2003. — С. 109–122.

⁵ Русский язык и советское общество : Морфология и синтаксис...

«nie widzę możliwości»⁶. Увага зосереджується також навколо питання про співвідношення між аналітичними (описовими лексико-фразеологічними) і однослівними номінаціями⁷.

2.1. Морфологія.

2.1.1. Іменники. У межах граматичних категорій цієї частини мови можна констатувати певне розширення розряду іменників спільного роду на позначення осіб (переважно за родом діяльності) — від позначення тільки осіб чоловічої статі до позначення також осіб жіночої статі (як наслідок, з одного боку, розширення участі жінок у суспільній діяльності і поширення гендерного руху в країні, з другого ж, — дальшої демократизації мовної діяльності та посилення нормотворчих тенденцій). Наприклад, у визначенні подвійної родової належності (ч. і ж.) іншомовних невідмінюваних іменників на голосний: *гринго*, *зомбі*, *круп'є*, *кутюр'є*, *папараці*, *профі*, *чичероне* (УОС-09, СУМ-20)⁸ (хоча нові запозичення такого роду, як і давніше, розпочинають своє життя в українській мові звичайно в чол. р., незважаючи на представленість у межах відповідного поняттєвого комплексу й жінок: *бариста*, *сомельє*, *сек'юриті*, а також *єті* — так звана снігова людина); іменників першої відміни: *суддя*, ч. і ж. (УОС-09), *урка* (*вурка*), ч. і ж. (СУМ-20). Заяви про те, що іменники на зразок *аташе* або *суддя* мають бути не тільки чол., а спільного чол. і жін. р., лунають, природно, і з позицій гендерної лінгвістики⁹ (на сучасному рівні мовної свідомості належність їх також до категорії жін. р. є, безперечно, цілком можливою щодо назв особи жіночої статі за її родом занять, посадою, але проблематичною щодо назв самих занять, посад, що їх можуть виконувати, посідати в тому числі й особи жіночої статі, пор., наприклад: *знайомий / знайома суддя*, але «*вибори міського судді*»). (Див. також у п. 3.3.1 випадки на зразок *президентка*, *слідча*.)

⁶ Див., зокрема: Handtke K. Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. — Warszawa, 1994. — S. 41–48; Grybosłowa A. Op. cit. — S. 79; Krzyżanowski P. Fleksja // Język polski [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]. — Opole, 2001. — S. 83–84; пор. також щодо змін у морфології сучасної македонської мови: Каранфиловски М. Современное состояние и развитие македонского языка // Wiener slavistischer Almanach. — 2003. — Bd 52. — С. 122–123.

⁷ Див., зокрема: Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков // Slavica. — 1958. — Roč. 27. Seš. 3. — С. 334–352; Jedlička A. Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturach // Slavica Pragensia. — 1969. — XI. — S. 93–101; Buttler D. Procesy multiwerbizacji we współczesnej polszczyźnie // Poradnik językowy. — 1978. — Zesz. 2. — S. 54–62; Anusiewicz J. Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim. — Wrocław, 1978. — 200 s.; Szczepańska E. Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim. — Kraków, 1994.

⁸ Однак у нормативних словниках (найімовірніше через звичайну інертність і вагання лексикографів, а не їхній «чоловічий шовінізм») лишаються як іменники тільки чол. р. *гуру* (у тому числі і в переносному значенні), *маестро*, *парвеню*, *тифозі* (хоча серед футбольних уболівальників є, звичайно, й жінки), *мафіозі / мафіозо* (переносне значення цього слова може, безперечно, стосуватися й жінок), *кокні*, *янкі*, *буржуа*, назви за родом занять (з ширшою участю тепер уже й жінок): *аташе* (*прес-аташе*), *порт'є*, *рефері*, *шансон'є* (суфіксальний іменник жін. р. *шансонетка* давно вже є застарілим).

⁹ Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2004. — С. 137.

Основні ж процеси аналітизації в межах категорії іменника відбуваються по лінії словозміни / формотворення — це:

1) насамперед зростання питомої ваги одиниць з ознаками невідмінюваності в межах недавно запозиченої (неслов'янської) лексики ¹⁰, в основному з фінально на голосний, — наприклад, у назвах осіб, тварин та штучних істот: *бариста, ніндзя, мачо, папараці, сек'юриті, тамагочі, хаскі*; у назвах неживих реалій: *барбекю, боді, євро, караоке, мілітарі, селфі, фентезі* та ін. Іменники на приголосний також можуть функціонувати як невідмінювані, але частіше тільки на початковій стадії запозичання, поступово набуваючи ознак відмінюваності (нерідко з варіантністю відмінюваних і невідмінюваних форм): *унісекс, хайтек* («досягнення, виставка *хайтеку*», тобто високих технологій; англ. *hi-tech*), *кеш* «готівка» — від англ. *cash* («Покупцям кредит був не потрібен: вони збиралися розраховуватися “кеш”»). — ВК, 16.02.2000, с. 6; тепер цей іменник звичайно вживається як відмінюваний). Це переважно: а) власні назви (за походженням) — прагмоніми, ергоніми і т. ін. (у написанні часто зберігається оригінальна латиниця): «мати свій сайт в Інтернет / в Інтернеті, у “Фейсбук” / у “Фейсбуці”, в Інстаграм / в Інстаграмі»; «Жити без “Стиморол” / без стиморолу неможливо!» (з реклами цієї жувальної гумки); б) складені назви (загальні і власні) — відтворення англійських атрибутивних словосполучень та сполучень іменника з прийменником (за відмінками такі одиниці відмінюються частіше, ніж за числами): «купувати в секунд-хенд / в секунд-хенді» (відмінювана форма тепер значно переважає, пор. у мн.: «секонд-хенди Києва»); «телевізійні ток-шоу відбуваються в прайм-тайм / в прайм-таймі», «у ранковий та вечірній прайм-тайм / прайм-тайми»; «дивитися в онлайн / в онлайні» (останнє тепер значно частіше);

2) у деяких інших випадках ¹¹:

а) дещо несподіване явище досить частотної невідмінюваності актуалізованого у вжитку питомого іменника *віче*: «на народному віче», «учасники всеукраїнських віче»;

б) поки що не дуже виразна тенденція до надання ознак невідмінюваності іменникам чол. р. на приголосний — назвам осіб жіночої статі за соціальним статусом, родом їхньої діяльності і т. ін. (за наявності лексичного вираження значення особи жіночої статі — переважно в позиції після етикетних найменувань за формулою «пані...»): «Щиро дякую пані професор Є. А. К-ій за переклад моєї статті українською мовою» (примітка від імені автора статті з Польщі. — Журн. «Українська мова», 2008, № 2, с. 3), «За загальною редакцією доктор філологічних наук С-ої Л. О.» (у вихідних даних збірника: Українсько-російська двомовність. К., 2007, с. 2) ¹².

¹⁰ Зростання обсягу невідмінюваних іменників під впливом мовної глобалізації відзначають у межах обстежуваного періоду навіть у західнослов'янських мовах, де, як відомо, існують досить міцні традиції переведення значної їх частини до категорії відмінюваних (див., наприклад: *Handtke K.* Op. cit. — S. 43; *Grybosiowa A.* Op. cit. — S. 78–79; *Ажнюк Б. М.* Англізми... — С. 204–206).

¹¹ Тут не розглядаються досить частотні позанормативні випадки невідмінюваності слов'янських власних назв на -о на зразок *під Дубно, до Внуково, «бої в Косово», «з сином югославського диктатора (Слободана Мілошевича. — О. Т.) Марко»* (ВЗ, 3.08.1999), які мали певне поширення й давніше під впливом російської мовної практики.

¹² Пор. відповідні конструкції польської мови на зразок «*zwtócić się do*

2.1.2. Числівники. Це:

1) увиразнення в публічному мовному просторі невідмінювання кількісних числівників (явище, поширене, звичайно, й задовго до описуваного періоду, але раніше — в умовах більш контрольованого публічного мовлення — воно не так упало в очі), причому не тільки складених, а навіть найуживаніших простих і складних (це зумовлено й тим, що мовці частіше бачать написаними цифри, а не слова, а щодо складених числівників — також більшою чи меншою громіздкістю їх відмінювання): «створюються комісії з *п'ять* чоловік», «постраждало більше *сто* осіб», «близько *чотирьох* автомобілів», «годинник коштує близько *сто п'ятдесяти* євро»; навіть в авторській мові журналістів у друкованих ЗМІ: «Від *чотирьох* гривень з особи можна поселитись уже у покращений номер» (ВЗ, 20.06.2013, с. 11);

2) далі поширення в усному мовленні незмінюваних і спрощених за структурою форм кількісних числівників — як двох окремих складних (замість однієї складеної) або простих — замість відповідних змінюваних порядкових або вже усталених у конкуренції з ними незмінюваних повних кількісних числівників:

а) на позначення років століття (ніби за зразком англійської мови): *пиво «сімнадцять п'ятнадцять»* (пиво марки «Львівське 1715»), *Євро двадцять дванадцять* (чемпіонат Європи з футболу Євро-2012, який проходив в Україні, — його офіційна усна назва «Євро дві тисячі дванадцять»), *«Дев'ятнадцять сорок чотири»* — так часто називали пісню «1944» (про масову депортацію кримських татар у травні 1944 р.), з якою українська співачка кримськотатарського походження Джамала посіла перше місце на конкурсі Євробачення в травні 2016 р.;

б) на позначення числа й місяця — модель, відома й давніше в ХХ ст., але тепер вона стимулюється й калькуванням відповідних зворотів англійської (розмовної та медійної) мови: *терахт «сім / сім»* (про серію вибухів у Лондоні 7 липня 2005 р.), *терахт «дев'ять / одинадцять»* — з інверсійним, як для української мови, порядком позначення числа і місяця (про гучні авіаційні теракти у США 11 вересня 2001 р.);

в) на позначення номерів чого-небудь — модель, також відома в ХХ ст. (наприклад, номери військових частин, польової пошти на зразок: в/ч 3037 — у вимові *«тридцять тридцять сім»*, п/п 44464 — *«сорок чотири чотирьох шістдесят чотири»*, а також випадки на зразок «зателефонувати за номером *дев'ять один один дванадцять»*, тобто 9-11-12), але тепер вона ще частіше привертає до себе увагу: *генплан дванадцять двадцять п'ять* (Генеральний план розвитку Києва № 1225, прийнятий Київрадою 2015 р.), *законопроект двадцять шістдесят один*, тобто № 2061, і под. (усні назви номерів законопроектів у Верховній Раді).

2.1.3. Дієслова. Тут виділяється кілька тенденцій, перша й друга з яких активізувалися як наслідок посилення дії кодифікаційних мовних факторів, а третя якщо й не посилилася, то принаймні істотно не зменшила своєї активності в загальному контексті сучасної мовної глобалізації:

1) певна активізація у вжитку (з виходом за межі розмовного та художнього стилів) форм давноминулого часу на місці узвичаєних протягом ос-

profesor Stankiewicz», а також у мові українців Польщі: Михайло Лесів. Згадка про Професор Марію Пшеп'юрську-Овчаренко (Український альманах 1999. Варшава, 1999, с. 426).

таних десятиліть форм просто минулого часу — наприклад, у межах однієї статті: «уже слов'янофіли *задекларували були* <...> й поставили <...>», «отой псевдоінтернаціоналізм, що *перетворив був* <...>, мав лише одну мету», «ще Масарик <...> *звернув був* увагу на те, що <...>» (журн. «Сучасність», 1993, № 2, с. 62-64)¹³;

2) певна активізація у вжитку пасивних дієприкметників у предикативній позиції (з наявною або нульовою дієслівною зв'язкою) — на місці досі узвичаєного вживання зворотних дієслів зі значенням пасивного стану (як такого, що, на переконання певних кіл мовного соціуму, не є характерним для української мови): «*Вживані* також паралельні форми з **-ові**: у будинкові, <...>» (УП-99, с. 114; пор. це місце в чинному УП-93, с. 73: «*Вживаються* також і паралельні форми <...>»), «В українській мові не *вживані* так звані активні дієприкметники теперішнього часу»;

3) продовження тенденції до формування двовидовості в нових дієсловах іншомовного походження, а також в окремих дієсловах з питомими коренями (але з іншомовним суфіксом), коли значення того чи іншого виду виявляється з лексико-синтаксичного контексту¹⁴, наприклад: *девальвувати, дистанціювати, доларизувати, екстрадувати* (від *екстрадиція*), *іконізувати, корпоратизувати, лобіювати, люструвати* (від *люстрація*), *позиціонувати, спонсорувати, структурувати, мінізувати* (економіку, доходи) та багато інших. Значно помітнішим у цій сфері став, однак, процес протилежної спрямованості — до «розформування» двовидовості (див. п. 3.3.3.1).

2.2. Синтаксис. Це:

1) увиразнення в багатьох випадках (передусім у зв'язку з лібералізацією діяльності ефірних ЗМІ) конкуренції між позанормативними прийменниковими і вже усталеними, нормативними безприйменниковими формами керування¹⁵ — це стосується насамперед конструкцій з прийменником *про* (для вираження об'єктних відношень при дієсловах або віддієслівних іменниках, предикативах, рідше при інших іменниках): «соціопитування *показують про* падіння рейтингів», «я *очікую про* те, що <...>», «*передбачено про* те, що <...>», «*про* це *слід мати* на увазі», «*програма про* реформи», «немає жодного *факту про* те, що <...>», «прокоментуйте ваше *бачення про* ситуацію»;

2) інтенсивне поширення номінацій на зразок «Родовід Банк» (род. «Родовід Банку» і т. д.: див. 2.3. 1) з окремих написанням (розряд мовних одиниць, проміжних між складеними словами, тобто рівнем словотворення, і апозитивними словосполученнями, тобто рівнем синтаксису);

3) активізація в публічному мовному просторі використання дієслівної зв'язки *є* в складі іменного складеного присудка (у тепер. ч.) у конкуренції

¹³ Пор. таку ж тенденцію в білоруській мові новітнього періоду: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 234.

¹⁴ Пор. зростання кількості двовидових дієслів іншомовного походження в аналітичних болгарській і македонській мовах: Буров С. Знач. праця. — С. 15; Каранфиловски М. Знач. праця. — С. 123.

¹⁵ Ця тенденція, як відомо, фіксується в різних слов'янських мовах протягом усієї їхньої писемної історії, закріпившись у багатьох випадках уже як нормативне явище, і триває на сучасному етапі — див., наприклад: Шведова Н. Ю. Знач. праця. — С. 40–52, 59; Гловинская М. Я. Изменения в морфологии и синтаксисе. — С. 214–229; Sosnowski W. Op. cit.

зі звичайними для сучасної літературної мови конструкціями з нульовою зв'язкою (у живому мовленні вихідців із Західного регіону України та тих, хто орієнтується на це як на певний зразок): «Це є “Вікна”!» (слова ведучого цієї популярної телевізійної інформаційної програми в середині 90-х років), «У чому є суть наших проблем?».

2.3. Словотворення.

2.3.1. Іменники. Це:

1) експансія запозичуваних (переважно з англійської мови ¹⁶) і творення за цим зразком моделей складних слів без сполучного голосного (юкстапозитів) і/або аппозитивних словосполучень з першим (*еспресо-кавоварка*, *WiFi-інтернет*), рідше з другим (*кавоварка-еспресо*, *інтернет WiFi*) невідмінюваним компонентом, що має атрибутивне, об'єктне або синкретичне атрибутивно-об'єктне значення. Правопис таких утворень — написання їхніх компонентів окремо (часто це наслідування англійської орфографії), через дефіс або разом — у сучасній мовній практиці поки що значною мірою варіюється, хоча з переважанням їх графічного оформлення саме як складних слів — частіше з написанням через дефіс і рідше (звичайно у випадках, коли один з компонентів або й обидва в українській мові самостійно не вживаються: *бодибілдінг*, *бойфренд*, *іміджмейкер*, *попкорн*, *флешмоб* і под.) разом ¹⁷. Їхніми компонентами є не тільки (ново)запозичені, а й питомі або давніші засвоєні слова (як з більш чи менш індивідуальним, так і з «серійним» уживанням у складі таких утворень). Наприклад: *барбекю-ніч*, *дата-штамп*, *коктейль-прийняття*, *конгрес-хол*, *контент-аналіз*, *майстер-клас*, *ню-художник*, *тату-салон*, *фокус-група*; з першим «серійним» компонентом: *арт-(галерея, комплекс, студія, ринок, фестиваль, директор, критик)*, *бізнес-(група, клас, середовище, школа, контакт, форум, клімат, тур)*, *інтернет-(газета, кафе, магазин, форум, користувач, знайомство)*, *секс-(індустрія, послуги, скандал)*; з другим «серійним» компонентом: *бізнес-центр*, *кол-центр*, *сервіс-центр* і под.; *караоке-бар*, *коктейль-бар*, *суші-бар* і под.; утворення індивідуальнішого характеру: *анекдот-клуб* «Золотий гусак» (на різних каналах українського телебачення), *вишкіл-гра* «Козак-квест». Власні назви — найменування установ, організацій, товарів та ін. — мають різноманітнішу структуру і частіше оформляються не тільки як складені слова, але і як словосполучення, однак з невідмінюваним першим компонентом, що особливо сприймається як чужорідне явище в структурі української мови.

¹⁶ З окремими запозиченнями такого роду з інших мов, наприклад: *Гете-Інститут* / *Гете Інститут* [в Україні], уживається також слов'янізований варіант *Інститут Гете* (нім. *Goethe-Institut*); «*Кіндер-сюрприз*» / «*Кіндер Сюрприз*» — шоколадне яйце, всередину якого вкладено пластиковий контейнер з іграшкою або сувеніром (іт. *Kinder* — від нім. *Kinder* «діти» — *Sorpresa*).

¹⁷ У болгарській мові утворення на зразок *тенис корт*, *інтернет геній*, *офіс техніка*, *рок звезда*, що стали широко вливатися від 1989 р. з англійської мови, розглядаються від початку 2000-х років уже не як складні слова (з написанням разом), а як атрибутивні словосполучення (див.: *Вачкова К.* Знач. праця.— С. 219; *Буров С.* Знач. праця.— С. 17–20). Пор. також думку й деяких русистів, що з огляду на масовість написання компонентів подібних утворень окремо, а не через дефіс це також уже слід вважати нормою — як явище не тільки словотворення, а й синтаксису: *Глазовская Е. А.* Через дефис или раздельно? // *Русская речь*.— 2015.— № 5.— С. 42, 44 (див. також: *Голанова Е. И.* О мнимых сложных словах (развитие класса аналитических прилагательных в современном русском языке) // *Лики языка : К 45-летию научной деятельности Е. А. Земской*.— М., 1998.— С. 31–39).

Наприклад, у назвах комерційних банків: «Альфа-Банк», «Артем-Банк», «Місто-банк», «Одеса-банк», «Полтава-банк» та ін. і «Ідея Банк», «Кредит Європа Банк», «Родовід Банк» та ін. (род. «Родовід Банку» і т. д.) (замість традиційного оформлення подібних назв з прикладкою — власною назвою в постпозиції: банк «Родовід» і под.); в інших випадках: *Донбас Опера* — Донецький театр опери і балету (наприклад: «колектив *Донбас Опера*», «солісти *Донбас Опера*», «примадонна *Донбас Опера*»: УМ, 15.02.2013, с. 2); «*Торчин продукт*» (торговельна марка, де перший компонент — назва населеного пункту), будівельна компанія «*Еліта-центр*», журнал «*Рейтинг-аналіз*», «*Аргумент-газета*» (західноукраїнський тижневик, м. Львів), «*Гоголь-парк*» (перший всеукраїнський фестиваль дерев'яної скульптури в Миргороді), «*Максим-парк*» (міський парк атракціонів, м. Лисичанськ), дитячий телефестиваль «*Зіркафест*» (2013 р.); аж до випадків на зразок «*Гумор-клуб*» (КВ, 1996–1997 рр.: назва рубрики), «*Лукаш-словник*» (назва публікації Богдана Жолдака про потребу у виданні словника мови перекладів та рукописних матеріалів Миколи Лукаша. — Газ. «Слово», 1992, ч. 20–21).

На перетині власних і загальних назв стала інтенсивно розвиватися сформована ще за радянського часу (за зразком запозичення *Вотергейт* — англ. *Watergate*) модель на позначення певних суспільно резонансних скандальних подій із суфіксоїдом **-гейт**: *з(Г)онгадзегейт*, *к(К)учмагейт*, *касетгейт*, *кольчугагейт*, *Тимошенкогейт*, *Юценкогейт*, *Януковичгейт* ¹⁸.

У складі обох цих розрядів — загальних і власних назв — першими компонентами можуть бути звукові, графічні (з вимовою їх як літер або української, або англійської мов, у тому числі з їх лексикалізацією: *есемес-повідомлення*), графічно-цифрові аббревіатури: *ВІЛ-інфекція*, *PIN(ПИН)-код*, *ІТ*(читається: *ай-ті*)-*індустрія*, *-фахівець* та ін. (*ІТ* — інформаційні технології), *ЛГБТ-спільнота*, *DVD-програвач*; *FM(ФМ)-діапазон*, *-частота*, *-станція*, *-приймач* (пор. давніше з постпозицією таких аббревіатур, наприклад: *на частоті УКВ*); *3D(ЗД)*(в обох випадках читається як «три де»)-*формат*, *-зображення*, *-окуляри* і т. ін. («Кіноакторів замінять *3D-моделями*». — Е, 11.07.2013, с. 24); *SMS(СМС-, смс-, ес-ем-ес-, есемес-)-повідомлення*, *-голосування*, *-маркетинг*; у власних назвах: «*БТА Банк*», «*ВТБ Банк*»; пор. уже з обома українськими компонентами: «*ТБ-тиждень*» (рубрика тижневих телепрограм у газ. «День»).

З першими компонентами — літерами *е-*, рідше *і-*, рідко *м-* (вони співвідносяться з початковими літерами слів *електронний*, *інтернет*, *мобільний*, але самі ці моделі прийшли з англійської мови): *е-пошта*, *е-журнал*, *е-каталог*, *е-квиток*, *е-магазин*, *е-урядування*, з 2016 р. стало активно вживатися *е-декларування*; *і-аптека*, *і-банк*; *м-бізнес* (зафіксовано поки що лише у власній назві — назві компанії «*М-БІЗНЕС*») ¹⁹.

¹⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — початок XXI ст.). — К., 2015. — С. 35.

¹⁹ Пор. раніше (ще з 90-х років) та інтенсивніше формування моделей творення складних слів з першими компонентами — літерами *е-*, *і-*, *м-* (скороченнями відповідно від прикметників *elektronický*, *internetový*, *mobilní*), наприклад, у чеській мові — одній зі слов'янських мов з традиційно сильними пуристичними традиціями: *e-forum*, *e-hra*, *e-magazin* та ін., *i-buziness* (*i-byznys*), *i-kavárna* та ін., *m-buziness* (*m-byznys*) та ін.: *Opavská Z. Neologizmy s novými komponenty e-, i-, m- v české slovní zásobě* // *Współczesna komunikacja językowa*. — Warszawa, 2008. — S. 181–193.

Це явище стало поширюватися, звичайно, не зовсім на порожньому місці, оскільки в українській мові вже існувала певна традиція подібних утворень: а) це складені іменники (в основному іншомовного походження) на зразок *луна-парк, бас-гітара, джаз-оркестр, рок-музика (рок-опера та ін.)*, особливо в науково-технічній та інших спеціальних сферах: *брutto-вага, нетто-вага, блок-апарат (блок-система та ін.), дизель-мотор (дизель-поїзд та ін.), експрес-аналіз, крекінг-процес, резус-фактор, грам-а-том, джоуль-секунда* і т. ін., *папілома вірус*, у тому числі з аббревіатурами, назвами літер: *ДНК-аналіз, РНК-полімераза, УКВ-діапазон (передавач), УФ-проміння, Х(ікс)-проміння, гамма-метод* і под.; б) це власні назви установ та організацій з першим компонентом — назвою відповідного міста, регіону. Якщо такі назви з першою основою — іменником на приголосний на зразок «*Київгаз*», «*Київпроект*», «*Волиньзалізобетон*» ще можуть хоча б якоюсь мірою нагадувати аббревіатури з першою усиченою основою (на зразок *медкомісія* і под. — від *медична комісія*), то щодо назв з першою основою на голосний не лишається сумніву в належності їх саме до юкстапозитів: наприклад, назви виробничих об'єднань ще радянського часу «*Полтаваконоплепром*», «*Полтаванафтогаз*», «*Ровнодерев*», «*Ровнозалізобетон*», «*Чернівцілегмаш*» (і, безперечно, саме за цим зразком, а не за зразком моделей англійської мови вже в назвах аналогічних організацій нового часу: «*Вінницяводоканал*», «*Карпатибудінвест*», ПАТ «*Лубнифарм*», «*Рівнегаз*», «*Прикарпаттяобленерго*», «*Черкасиобленерго*»), назви кіностудій союзних республік «*Грузія-фільм*», «*Молдова-фільм*»; в) це також залишки давньої моделі побудови аппозитивних композитів на зразок *жар-птиця, козир-дівка, сон-трава*. Проте, звичайно, сучасна іншомовна експансія подібних утворень стала б цілком можливою й без цієї внутрішньої підтримки²⁰. Пор. також різку активізацію в польській мові цього періоду під впливом англійської мови двох моделей творення таких складних іменників, до того загалом непродуктивних, — складних слів: а) у конкунції зі словосполученнями з другим компонентом — незмінюваним прикметником (*film wideo* — *wideofilm*) і б) з першим компонентом на приголосний (*biznespartner, seksskandal*)²¹.

²⁰ Найбільшу схильність серед слов'янських мов до переймання з англійської мови моделей відзначених атрибутивних конструкцій виявляють аналітичні болгарська та македонська мови (у болгарській мові вони мають виразні паралелі з явищем давніших часів — поширюваним з турецької мови ізафетом: *рахат лукум, тахан халва, курбан байрам*), наприклад: *МВР шеф* (замість *шеф на МВР*), *БСП лидер, НАТО генерал, ТВ програма, US президент*, функціонування в мові реклами конденсованих конструкцій на зразок *кафе вкус* — замість *вкус на кафе «смак кави»* (Буров С. Зазнач. праця. — С. 17–20; Вачкова К. Зазнач. праця. — С. 219; Станчева Р. Прояви на абрєвиацията в днешния български език // Български език. — 2015. — Кн. 1. — С. 40–41); *фер* (англ. *fair*) *човек (жена, игра), портабл телевизор* (Каранфиловски М. Зазнач. праця. — С. 123). Пор. також: *Эйсман В.* Типы бессоюзных составных существительных в русском и их соответствия в южнославянских языках // Теоретические и методологические проблемы сопоставительного изучения славянских языков. — М., 1994. — С. 162–168. Пор. аналогії з явищем ізафету щодо відповідних утворень у сучасній російській мові: *Костомаров В. Г.* «Изафет» в русском синтаксисе словосочетания? // Словарь — грамматика — текст. — М., 1996. — С. 212–217.

²¹ Див.: *Земская Е. А., Ермакова О. П., Rudnik-Karwat Z.* Особенности русского и польского языков на рубеже XX–XXI вв. // Славянское языкознание : XIV Междунар. съезд славистов [Докл. рос. делегации]. — М., 2008. — С. 242–244.

Щодо подібних утворень з першим компонентом на приголосний, то, звичайно, слід постійно мати на увазі, що частина з них може бути наслідком тенденцій не до аналітизму в загальному руслі мовної глобалізації, а, навпаки, до синтетизму в межах відповідних внутрішніх мовних процесів — як творення складноскорочених слів з першим усіченим компонентом ²²;

2) активізація творення або частіше запозичання вже готових невідмінюваних іменників (на голосний), що виникають шляхом словотворчої апокопи: *аудіо*, *відео*, *диско* (пор. *дискотека*), *емо* — відповідна молодіжна субкультура (англ. *emo* — від *emotional*), *етно* — етнічна музика, дизайн, архітектура, *техно* (стиль у музиці, архітектурі, дизайні — англ. *techno*); *промо* — промоція, промоакція, промокампанія (англ. *promo*); *еро* — про твір еротичного змісту (за аналогією до раніше виниклого *порно*), *мазо* — від *мазохізм* і за цим зразком *садо* (з появою кінцевого *о*) — від *садизм* (обидві одиниці частіше вживаються разом: *садо-мазо* — від *садомазохізм*: «— Я хочу працювати, не відволікаючись на *садо-мазо*. *Садо-мазо* мені взагалі не цікаве». — Д, 27.06.2012, с. 6) (пор. давніші утворення / запозичення такого плану: *міні*, *максі*, *максі*, *стерео*, *порно*, *ретро*).

2.3.2. Прикметники. Це:

1) зростання серед запозичуваної (неслов'янської) лексики кількості невідмінюваних прикметників (частина з них проходить перед цим етап уживання як іменників і як прислівників: див. пп. 2.3.1 і 2.3.3) — як на голосний: «*борець сумо*», «у ритмі *диско*», «стиль, дівчина *емо*», «стиль *етно*», «стиль *мілітарі*», «жінка *сексі*», «діти *індиго*», «соус *барбекю*», так і на приголосний: «*кури*, курчата *гриль*», «колір *металік*», «сік *фреш*», «у режимі *онлайн*» («*фільми*, кіно *онлайн*»), «матч *плей-оф*», «одяг, склад, магазин *секонд-хенд*», «пальто *унісекс*», «кредит *стенд-бай*»; «Кінотеатр демонструє фільми в режимі *нон-стоп*», «Танцівниці-*топлес* годинами звивались на підвищеннях танцпідлоги клубу» (Д, 18.09.1999), «Під Києвом виявили “*хай-тек*” (англ. *hi-tech* — скорочення від *high technology*, *high tech*) наркотеплицю з урожаєм марихуани» (т/к «Еспресо», 24.03.2017: у титрах); у препозиції, хоча зробити в таких випадках однозначне розмежування між словосполученням з незмінюваним прикметником (з написанням окремо) і складеним словом-іменником з атрибутивним компонентом (див. 2.3.1) можна, звичайно, далеко не завжди: «*онлайн* реєстрація, трансляція, переклад, телебачення, кінотеатр, магазин», «*нон-стоп* музика» (по радіо), «*секонд-хенд* одяг, магазин», «*сексі* жінка». Це явище також певною мірою спирається на вже наявну традицію, пор., наприклад: *вага бруutto*, *година пік*, *програма-мінімум*, *мова комі* / *комі мова*, *література їдиш* / *їдиш-український словник*. У такий процес ад'сктивації втягуються й відмінювані іменники та атрибутивні словосполучення, наявні в мові давніше (особливо в мові реклами), пор.: «автомобіль *кольору* [мокрого] *асфальту*» / *кольору* [мокрый] *асфальт* / *колір* [мокрый] *асфальт*, «свічка з запахом *апельсина*» / «з запахом *апельсин*» ²³;

²² Так, як відзначають дослідники, є більше підстав вважати, що в складних словах на зразок рос. *интим-сервис*, *штрих-код*, *эконом-класс*, *элит-класс* перша частина утворена способом усічення відповідно від уже наявних прикметників *интимный*, *штриховой*, *экономический*, *элитный* (Горбов А. А. *Топ-метод, экспресс-номинация, эконом-класс: о русских именных композитах с атрибутивным элементом в препозиции к вершине* // *Вопр. языкознания*. — 2010. — № 6. — С. 26–36).

²³ Див. також: Левонтина И. Б. *Грамматика потребления : Рекламный дискурс и активные процессы в синтаксисе современного русского языка* // *Mega Ling* 2006 : Горизонти прикладної лінгвістики та лінгвістичних технологій : Доп.

2) поширення складених прикметників з першим компонентом — невідмінюваною ініціальною абrevіатурою з а) об'єктивним і рідше б) атрибутивним значеннями: а) *IBM-сумісний* (англ. *IBM-compatible*: про типи персональних комп'ютерів та їхньої комплектації — поєднуваний з комп'ютерами класу IBM), *ВІЛ-позитивний*, *СНІД-асоційований*, *ІТ-орієнтований*, *3D-друкований*. Утворення такого роду мають певну аналогію з уже давнішими наявними складеними прикметниками на зразок *ДНК-залежний*, *РНК-вмісний*, *Т-подібний*, *П-подібний*, а також складними прикметниками без сполучного голосного у спеціальних сферах на зразок *ацетилсаліциловий*, *фторхлористий*, *фторорганічний*; б) (також як окремих слів) *б/у* або *б/в* (у вимові відповідно *бе-у* і *бе-вє*), тобто «який був в ужитку / у вжитку»: «Продаю трюмо *б/в*, темного кольору, в чудовому стані» (П, 9.08.2001) — уживання, відоме, звичайно, й до описуваного періоду, але тепер його частотність значно виросла (в активізованому жанрі публічних оголошень); «тарифи на *ЖК*-(у вимові *же-ка*: житлово-комунальні) *послуги*» (в оголошеннях); *ТВ*-(у вимові *те-вє*: телевізійний) *апаратура*, *-мовлення*; пор. уже давніше наявні в термінології прикметники на зразок *ІЧ*(інфрачервоні)-*промені*.

2.3.3. Прислівники. Це зростання в межах зазначеної частини мови, аналітичної за самою своєю природою (як лексико-граматичний розряд невідмінюваних слів), питомої ваги двох розрядів:

1) активізація вживання і творення одиниць лексико-граматичного розряду безособових предикативних форм на **-но**, **-то**, утворюваних не тільки від дієприкметників док. в. на основі перехідних дієслів (це основний шлях їх творення в сучасній літературній мові), а й від дієприкметників недок. в. на основі перехідних і рідко неперехідних дієслів, — у конкуренції зі зворотними дієсловами зі значенням пасивного стану та дієслівними формами активного стану мин. ч. мн. у неозначено-особовому значенні (крім ознаки невідмінюваності, про їхню аналітичність свідчить уживання у формах мин. і майб. часів відповідно зі зв'язками *було* і *буде*): «Тут неодноразово *бачено* народних депутатів» (КВ, 6.08.1998), «<...> це слово ще не зовсім зникло, але його дедалі жорсткіше *витіснявано* у вузькі спеціальні сфери» (Іван Дзюба. — ДзТ, 24.07.2004, с. 20), «<...> члени комісії не мали в розпорядженні цілого проекту [правопису]. *Обговорювано* окремі частини його. <...> По суті, *готовано* якийсь новий проект»²⁴;

2) активізація запозичання з англійської мови структурного розряду прислівників на приголосний (з формою, що нагадує іменники): «В Україні *нон-стоп* тривають вибори», «дивитися (доступний) *онлайн*», «танцювати (зніматися, засмагати) *топлес*» (з відкритими грудьми — про жінку) і под.; сюди ж — слововживання на зразок «*мінус* другий рівень (поверх) будинку», «паркінг на *мінус* другому рівні» (під поверхнею землі)²⁵.

2.3.4. Певна активізація процесів міжчастиномовної конверсії (у межах запозичуваної лексики). Одночасно з різким розширенням в україн-

наук. конф. (Крим, Партеніт, 2006 р.).— К., 2006.— С. 42.

²⁴ Німчук В. В. Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст.— К., 2002.— С. 28–29.

²⁵ Таке слововживання активізувалося під впливом англійської мови, але, безперечно, має й певну внутрішню опору, пор.: «температура *мінус* / *плюс* десять градусів (сягає *мінус* / *плюс* десяти градусів)», «температура до *мінімум* / *максимум* десяти градусів», а також, наприклад: «будинок номер дванадцять *дріб* сім» (на письмі звичайно: 12/7), «він живе на Центральній *ріг* Канатної».

ській мові новітнього періоду структурного розряду незмінюваних слів різних частин мови — здебільшого іменників, а також прикметників, прислівників (запозичень в основному з англійської мови) — у межах цієї лексики увиразнилося і явище міжчастиномовної конверсії. Це переходи від іменників до прикметників: «курчата *грить*», «діти *індиго*», «конкурс співаків *караоке*», «магазин *секонд-хенд*», від прислівників до прикметників: «реєстрація *онлайн*», «*нон-стоп* музика», «Радість *нон-стоп!*» (з реклами прохолоджувальних напоїв), «танцівниця *топлес*» і под. (див. також приклади вище).

3. Посилення тенденцій до синтетизму. Комплекс тенденцій цього спрямування в слов'янських мовах на сучасному етапі їхнього розвитку з огляду на його значно меншу представленість не привертає такої уваги славістів, як тенденції до аналітизму ²⁶.

3.1. Морфологія.

3.1.1. Іменники. Основні процеси синтетизації граматичних форм іменника відбуваються на рівні словозміни / формотворення — це:

1) певні тенденції (як уже кодифіковані в новітній період, так і некодифіковані) переходу до відмінювання іменників, які досі в «офіційній» літературній мові вважалися / вважаються невідмінюваними:

а) іншомовних іменників на **-о**: *авто*, род. *авта* і т. д., мн. *авта*, род. *авт* і т. д., «сто *єврів*» і т. д., *псевдо*, ор. *під псевдом* і т. д., з *Торонта*; розширення обсягу відмінювання слов'янських власних назв на **-о**: *Тіто* — род. *Тіта* і т. д. (УП-93, с. 104), *Брно* — род. *Брна* (УОС-09; «*Брном* — на пивному трамваї». — ВЗ, 27.06.2013, с. 10);

б) західнослов'янських топонімів у формах сер. р. і множини з кінцевим **-е**, які в самих відповідних мовах та в розмовній мові місцевого українського населення по обидва боки кордонів є відмінюваними (в українізованій формі): *Закопане*, род. *Закопаного* і т. д. (УП-93, с. 116), *Кошице*, *Лідице* — невідм. (УП-93, с. 116), але, наприклад: *Кошиці*, мн., *Лідиці*, мн. — род. *Кошиць* і т. д. (УП-99, с. 181);

2) активізація вживання безприйменникових форм ор. в. у просторовому («спідниця волочилася *землею*», «подорож *замками Європи*»), часовому («останніми роками виробництво пива зросло») значеннях і в значенні засобу дії («дізнатися *телефоном*», «секс *телефоном*»), форм род. в. у часовому значенні («*Минулих виборів* ці штати підтримали Буша». — Т/к «24», 2.11.2008) — з відповідним обмеженням при цьому вживання прийменникових конструкцій (форм місц. в. з *по*, знах. в. з *в* та ін.) ²⁷;

3) певні тенденції до обмеження семантичного синкретизму відмінкових форм — це:

а) прагнення до розподібнення форм род. і дав. в. для певних структурних груп іменників III і IV відмін (прихильники таких змін висувають при цьому крім нормотворчого фактора — необхідності відновлення справжніх

²⁶ Дослідники відзначають у цьому зв'язку насамперед зростання дії різних способів слово- і основоскладання та аббревіації (див., зокрема: Гутимидт К. Знач. праця. — С. 20–21), а також один з різновидів перфективації двовидових дієслів: див. про це п. 3.3.3.1 (Ohnheiser I. Системно-структурные тенденции // Słowotwórstwo / Nominacja [Komparacja współczesnych języków słowiańskich] / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — С. 320–321).

²⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 98–100.

українських форм — також потребу в деомонізації зазначених форм) — з поверненням (за нормами, зокрема, УП-28) для форм род. в. флексії **-и** замість нормативної тепер **-і**: *крови, любови, соли, осени, вісти, смерти* та ін. (це вже закріпилося в титулуванні предстоятеля Української православної церкви Київського патріархату: патріарх Київський і всієї Руси-України); *ви-мени, імени, племени, тімени* (див.: УП-99, с. 120, 122);

б) активізація вживання в публічному мовному просторі форм кл. в. — з відповідним обмеженням при цьому вживання в позиції звертання форм наз. в., яке протягом останніх десятиліть до початку 90-х років набувало дедалі більшого поширення;

в) розширення вживання в род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний флексії **-ів** замість нульової флексії, тотожної з формою наз. в. одн., наприклад: *партизанів, солдатів, амперів, каратів* (пор., наприклад, з одного боку, ОСУМ-75, а з другого, — УОС-09).

3.1.2. Прикметники та похідні від них прислівники. Це активізація вживання і творення синтетичних форм ступенів порівняння (у тому числі від відносних прикметників і пасивних дієприкметників) у конкуренції з аналітичними формами: *вдаліший, властивіший, ринковіший, довготерміновіший, захищеніший; найвидовищніший, найкорумпованіший; найпевніше* — від прислівника *певно* (*певне*) у значенні вставного слова: «*Найпевніше, винуватцем аварії є машиніст електрички*» («Студія 1+1», ТСН, 10.03.2011).

3.1.3. Числівники. Це активізація вживання (насамперед у мові ефірних ЗМІ) кількісних числівників у позиції знах. в. при назвах осіб і взагалі істот, згідно з приписами нормативних граматик і правопису, обов'язково у формах, відмінних від форм наз. в.: «*зарахувати двадцятьох трьох студентів*», хоча в живій мовній практиці тут досить вільно вживаються й форми, спільні з наз. в. («*зарахувати двадцять три студенти*» або «*зарахувати двадцять трьох студентів*»), що також не викликає враження порушень мовної норми. Ця тенденція захоплює й парадигми відмінювання тих числівників: *сорок, дев'яносто, сто, двісті — чотириста, п'ятсот — дев'ятсот*, щодо яких навіть нормативні джерела передбачають для знах. в. відступи від загального правила узгодженості їх з належністю поєднуваних з ними іменників до категорій істот або неістот (див.: УП-93, с. 85), наприклад: «*Вони вбили ста сорока двох людей*» (т/к «Студія 1+1», ТСН, 2.06.2013), «*Наразі звільнили від кримінальної відповідальності трьохсот дев'яноста осіб*» (т/к «24», «Новини», 9.03.2014), «*Президент відзначив державними нагородами чотирьохсот учасників АТО*» (т/к «Еспресо», «Телекспрес», 29.06.2015).

3.1.4. Займенники. Це посилення тенденції в межах присвійних займенників до обмеження у вжитку форми *їх*, яку нерідко кваліфікують при цьому як явний росізм, на користь *їхній*²⁸. Форма *їх* стала витіснятися — з явно логічно не вмотивованою заміною на *їхній* — навіть у позиції род. в. об'єктного, який, як відомо, відповідає на питання «кого? чого?», а не «чий?», наприклад: «*Українська РСР забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови <...>, а також їхню охорону та використання*» (Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», стаття 7, 1989 р.), «*законопроект про депутатські пільги, спрямований на їхнє скасування*»,

²⁸ Див., наприклад: Волощак М. Довідник з українського слововживання : За матеріалами засобів масової інформації. — К., 2003. — 2-е, допов. вид. — С. 120; Тетерятник В. Більше ніж правопис. — К., 2008. — С. 123.

«політика великих держав щодо малих, спрямована на їхнє економічне *завоювання*» (пор. логічно цілком обґрунтоване вживання цього займенника в позиції род. в. суб'єктного: «*їхнє завоювання*» — тобто те, що вони завоювали).

3.1.5. Дієслова. Це: а) активізація вживання в дієсловах недок. виду синтетичних форм майбутнього часу — в конкуренції з аналітичними формами; б) активізація закликів до уникання у вжитку аналітичної форми наказ. сп. на зразок *давайте поговоримо (поміркуємо і т. ін.)* як російської за походженням і до вживання замість неї форми 1 ос. мн. наказ. сп.: *поговорім(о), поміркуйм(о) і т. ін.*²⁹

3.2. Синтаксис. На рівні синтаксису словосполучення стали помітнішими такі тенденції:

1) активізація словосполучень з узгодженими (тобто змінюваними) означеннями — у конкуренції зі словосполученнями з неузгодженими (тобто незмінюваними) означеннями та додатками, що зумовлено, з одного боку, посиленням напливу колоквіалізмів і професіоналізмів до складу літературної мови в загальному контексті її дальшої демократизації та відповідними впливами з боку англійської мови (це явища, що мають ті чи інші паралелі в інших сучасних слов'янських мовах), з другого, — тенденціями до її дальшої «націоналізації»:

а) словосполучень з означеннями, утворюваними шляхом суфіксації від відповідного іменника або метонімічного зміщення прикметника: *владні органи*, тобто *органи влади*; *безпекова політика*, тобто *політика безпеки* (пор. англ. *security policy*); *успішний політик*, *ефективний менеджер*, *інвестиційний банкір*, розм. *гуманітарний віце-прем'єр-міністр*, тобто *віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань*³⁰;

б) словосполучень з посесивними прикметниками (див. 3.3.2), а також із займенником *їхній* (див. 3.1.4);

2) у загальних межах транзитивізації дієслів — увиразнення переходів від прийменникового до безприйменникового вживання (як наслідок або впливів професійних субмов та англійської мови, або нормотворчого коригування): *інвестувати [коштити і т. ін.] в Україну* — *інвестувати Україну* («Ясний і практичний розум Петра Яцика підказав: треба *інвестувати* юну *Україну*». — ЛУ, 24.05.2001: про започаткування цим канадським бізнесменом Міжнародного конкурсу знавців української мови); активізація перехідного вживання дієслів *голосувати / проголосувати (законопроект, кандидатуру NN)*, яке було наявне й давніше, але в радянський час стало поступатися у вжитку перед уживанням їх з прийменником *за*; у конкуренції

²⁹ Див., наприклад: *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. — К., 2001. — С. 88–89.

³⁰ Подібне явище увиразнилося також в інших сучасних слов'янських мовах (див., наприклад: *Gutschmidt K.* Op. cit. — С. 350; *Земская Е. А., Ермакова О. П., Rudnik-Karwat Z.* Зазнач. праця. — С. 238; *Нецименко Г. П.* Импульсы динамики литературной нормы в современных славянских языках // *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / K. Gutschmidt (Hrsg.). — Thelem, 2002. — С. 178), що певною мірою посилює паралелі в межах слов'янського мовного простору між цим аспектом їхнього синтаксису і відповідними синтаксичними особливостями передусім чеської мови (пор.: *Исаченко А. В.* Зазнач. праця. — С. 345; *Нецименко Г. П.* Зазнач. праця. — С. 175).

між зворотами *доходити кінця* (висновку, згоди та ін.) і *доходити до кінця*, *доходити (приходити) до висновку (згоди)* — активізація перших із них ³¹.

3.3. Словотворення.

3.3.1. Іменники. Це:

1) тенденції, спрямовані на забезпечення осіб жіночої статі їхніми «власними» («жіночими») найменуваннями, відмінними від відповідних назв осіб чоловічої статі (така практика спирається як на міркування нормотворчо-пуристичного характеру, так і на рекомендації активізованого в цей період в Україні гендерно-феміністичного руху):

а) різка активізація процесів словотвірної фемінізації — уживання і творення суфіксальних дериватів на позначення осіб жіночої статі за родом занять і соціальним статусом, похідних від назв осіб чоловічої статі: *президентка, дипломатка, кандидатка, кікбоксерка, кілерка, снайперка, державниця, науковиця, драматургиня* та ін. ³², що має своїм наслідком відповідне звуження явища синтаксичної фемінізації, тобто вживання іменників чол. р. для називання жінки з узгодженням їх за змістом у жін. р.;

б) певна активізація вживання і творення корелятивів жін. р. від субстантивованих прикметників чол. р. цієї ж тематичної сфери. Хоча нормативні словники поки що демонструють тут консерватизм, у мовній практиці почастишали випадки як перенесення у сферу публічного вжитку тих одиниць, що й давніше вже функціонували в розмовній мові, так і творення нових корелятивів жін. р. у зв'язку з розширенням суспільних ролей жінки: «молода вчена з України» (КВ, 5.08.2009), *лжєвчена*, у знач. ім., ж. (СУМ-20), «СБУ затримала *військову* Національної гвардії, яка шпигувала на Російську Федерацію» (УП, 11.10.2017), «Племінник Ганни Герман тягав *слідчу* за волосся» (ВЗ, 26.07.2012, с. 1), «Завжди веселу і закохану в життя *поліцейську* колеги завжди пам'ятатимуть» (т/к ICTV, «Факти», 27.07.2016), «У Києві збили *патрульну*» (т/к «Еспресо», 18.07.2016);

в) рекомендації щодо використання окремих номінативних форм для певних структурних груп українських прізвищ у застосуванні їх до жінок — щодо відродження їхнього традиційного для української мови оформлення шляхом флексійної і суфіксальної моції від прізвищ чоловіків. Це стосується, по-перше, жіночих прізвищ — за походженням присвійних прикметників (хоча юридичних обмежень щодо флексійного оформлення таких прізвищ для жінок немає, у мовній практиці вони звичайно лишаються незмінними): чинний правопис (УП-93) це питання обходить; у проекті УП-99 зазначено, що такі прізвища жінок мають форму «залежно від традиції», але серед зразків подано лише незмінні форми *Марія Ковалів, Ганна Гринчишин* (с. 166–167); у спеціальному ж довіднику рекомендовано тільки моційні форми жін. р.: *Лесева, Грицайшина* ³³. По-друге, подібні пропозиції висувають, хоча й рідше, щодо прізвищ іменникового походження: «Наша мова має достатньо можливостей, щоб називати жінок жіночими, а не чоловічі-

³¹ Пор. подібне явище в інших сучасних слов'янських мовах: *Бъчваров Я.* Динамика и иновации в българския и чешкия синтаксис през 90-те години на XX век // *Littera scripta manet* : Сб. в чест на 65-годишнината на проф. д. ф. н. Василка Радева.— София, 2005.— С. 524–525; *Буров С.* Знач. праця.— С. 16–17.

³² Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Актуалізовані моделі...— С. 103–116.

³³ *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей : Словник-довідник.— К., 1996.— С. 302–303.

ми іменами: *Софія Мельничукова*, а не *Мельничук*; *Лариса Хорольцева*, а не *Хоролець*; *Єва Кухаренкова*, а не *Кухаренко*; *Надія Собчакова*, а не *Собчак* тощо» (В. Кузьменко. Починати з виправлення імен : Україноцентризм як метод і керівництво до дії. — УС, 2.03.2000, с. 14); «оформлення жіночих прізвищ на зразок *Ганна Гливенко* є каліченням мови» і тому має бути *Гливенківна* (донька) і *Гливенкова* (дружина) ³⁴.

Якщо незмінність прізвищ жінок порівняно з прізвищами чоловіків трактується при такого роду підходах як порушення українських національних традицій, то щодо оформлення жіночих прізвищ у загальних рамках моделі посесивності від прізвища батька або чоловіка, що лишається, як відомо, офіційно закріпленим у чеській і словацькій мовах (*paní Nováková*), поширюючись і на прізвища іноземок (*Margaret Thatcherová*, *Galina Neščimenková*), певні суспільні кола цих країн схильні вбачати тепер у таких мовних маркерах «належності жінки батькам або чоловікові», навпаки, явний факт мовної дискримінації жінки (особливо це увиразнилося в постсоціалістичний період — у загальному руслі орієнтації «на Європу» і з позицій феміністичної лінгвістики) ³⁵. В Україні ж поряд з пропозиціями відродити посесивну модель прізвищ для незаміжніх дочок логічно було б сподіватися й на заклики до відновлення аналогічної моделі прізвищ для неодружених синів (на зразок *Забрющенко* — від *Забрюха* в «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка або *Бульбенко* — від *Бульба* у відомій повісті М. Гоголя), і, оскільки таких пропозицій не чути, тут уже справді важко не запідозрити вияву того самого «чоловічого шовінізму» в мові, проти якого виступає феміністична лінгвістика;

2) у віддієслівних іменниках зі значенням дії — активізація тенденцій або принаймні закликів до їх виразнішого словотвірного розмежування:

а) за значенням завершеності / незавершеності дії: *замикання* (в електромережі) — *замкнення*, *очолювання* — *очолення* і под. ³⁶;

б) за значенням завершеного процесу / його наслідків: *відновлення* — *віднова*, *словосполучення* (процес) — *словосполука* (мовна одиниця) ³⁷;

3) повніша вербалізація («ослівлення») а) ініціальних абревіатур і б) перших (незмінних) компонентів складених слів — з набуттям ними ознак відмінюваних слів: а) *віп* («дружини наших *віпів*»), *есемес* («розсилати *есемеси*»), *піар*; б) *компакт* — від *компакт-диск*, *секонд* — від *секонд-хенд* («Чимало країн, які теж пройшли “період секонд-хенду”, відмовилися від ввезення одягу та взуття “з других рук”. Наплив “секонду” негативно позначається на розвитку вітчизняної легкої промисловості». — ВЗ, 12.06.2003), *топ* — від низки юстапозитів на зразок *топ-новина*, *топ-тема* і под. («журнал вийшов у *топи* новин»);

4) певна активізація руху в напрямі ширшого впровадження в мовну практику деяких однослівних номінативних моделей (з тим чи іншим орієнтуванням, зокрема, на мовну практику 20-х років та на західноукраїнську

³⁴ *Тетерятник В.* Зазнач. праця. — С. 101.

³⁵ Див., наприклад: *Čmejrková S.* Jazyk pro druhé pohlaví // *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. — Praha, 1997. — S. 146–158; *Архангельская А.* Сексизм в языке: мифы и реальность. — Olomouc, 2011. — С. 262–264.

³⁶ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Зазнач. праця. — С. 216–220.

³⁷ Там же. — С. 220–221.

й діаспорну практики, а через їх посередництво — й на західнослов'янські мови, де такі моделі ширше або й широко представлені) — у конкуренції з відповідними достатньо поширеними тепер типами номінативних словосполучень (спільними, зокрема, з російською мовою):

а) замість атрибутивних словосполучень зі значенням підприємств, закладів і т. ін. відповідного профілю (з іменниками *завод*, *фабрика*, *майстерня* і т. ін.) — іменникові номінації із суфіксом **-н-я**: *бляхарня*, *меблярня*, *нафтопереробня*, *ткальня*, *цегельня* та ін., *тренажерня* — замість *меблева фабрика*, *нафтопереробний завод*, *ткацька фабрика* та ін., *тренажерний зал* ³⁸;

б) замість атрибутивних словосполучень з іменником *плата* — субстантивовані прикметники сер. р.: відроджений у вжитку субстантиват *комірне* замість *квартирна плата*; деякі інші подібні випадки, які лишаються поки що тільки рекомендаціями: рос. *пословная*, *поштучная*, *сдельная плата* — укр. *відслідвне*, *відштучне*, *відрядне* ³⁹;

в) замість атрибутивних словосполучень з іменником *справа* в позначеннях тих чи інших сфер діяльності: *банківська*, *гірничка*, *музейна*, *шкільна справа* — суфіксальні іменники сер. р. з абстрактним значенням *банківництво*, *гірництво*, *музейництво*, *шкільництво* (пор., наприклад, п. *bankierstwo*, *górnictwo* і под.).

3.3.2. Прикметники. Це активізація:

1) уживання і творення присвійних прикметників (крім орієнтування на мовну практику до початку 30-х років XX ст. і сучасної західної діаспори, тут можливий вплив з боку сусідніх чеської і словацької мов, а тепер також і англійської мови) — у конкуренції з конструкціями з посесивним генітивом: «офіціантова розгубленість», «усупереч авторчиній волі» (Кр., 2005, ч. 5, с. 21), «Сизоненкова рецензія на Дроздове інтерв'ю» (ЛУ, 17.09.1998) ⁴⁰;

2) творення суфіксальних відносних прикметників від іменникових основ іншомовного походження — а) від невідмінюваних іменників на **-о** та незмінюваних прикметників і б) від незмінюваних перших компонентів складених слів (з атрибутивним або, рідше, об'єктивним значеннями) та окремих префіксів:

а) *ембарго* — *ембарговий*, *євро* — *євровий* (*євровий рахунок у банку*, *100-єврова банкнота*), *індиго* (діти *індиго*) — *індиговий* (*індигові діти*); сленг. «фільм — супер» — *суперовий фільм*;

б) *онлайн-режим*, *онлайн-словник* і т. ін. — *онлайн-овий* (*режим*, *словник* і т. ін.); *прайм-тайм* (*прайм-час*), *прайм-продукт*, *прайм-новини* і т. ін. — *прайм-овий* (*час*, *телесеріал*, *випуск новин* і т. ін.); *топ-тема*, *топ-пісня*, *топ-політик* і т. ін. — *топовий* (*тема*, *пісня*, *політик* і т. ін.). Ця тенденція реалізується, з одного боку, в розмовній та професійній мові й має ті чи інші конкретні паралелі насамперед в інших східнослов'янських мовах (*компакт-пудра*, *компакт-диск* — *компактна пудра*, *компактний диск*; *реаліті-шоу* як телевізійний жанр — розм. *реальне шоу*), з другого ж, — під впливом мовної практики західної української діаспори (*бізнес-інтереси* —

³⁸ Див., наприклад: *Тетерятник В.* Зазнач. праця.— С. 286–287.

³⁹ Там же.— С. 328.

⁴⁰ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Зазнач. праця.— С. 171–173; пор. подібну активізацію таких конструкцій у сучасній білоруській мові: *Садоўскі П.* Зазнач. праця.— С. 232.

бізнесові інтереси, прес-конференція — пресо́ва конференція і под.)⁴¹ й може мати відповідники передусім у польській мові.

3.3.3. Дієслова.

3.3.3.1. Тенденції до структурного розподібнення двовидових дієслів⁴². В основі активізації цих тенденцій лежать чинники, з одного боку, власне номінативно-семантичного плану — прагнення до досягнення одно-однозначної відповідності між планом змісту і планом вираження мовних одиниць (кожне значення має співвідноситися тільки з однією й тільки його «власною» формою, і кожна форма має співвідноситися тільки з одним значенням), а з другого, — кодифікаційного характеру, оскільки українській мові, на переконання певних кіл мовного соціуму, не властива така граматична категорія, як двовидові дієслова, і їхня наявність підтримується в її структурі тільки іншомовними впливами (насамперед, зрозуміло, з боку російської мови). Інновації, що виникають з переважанням дії першого з цих факторів, пролягають у загальному руслі дальшої демократизації слововжитку й можуть мати ті чи інші паралелі в інших сучасних слов'янських і насамперед східнослов'янських мовах (це процеси суфіксальної імперфективації і певний сегмент префіксальної перфективації). Інновації ж унаслідок дії насамперед другого фактора реалізуються в напрямі дальшої «націоналізації» УЛМ, стимулюючись також з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик, а через їх посередництво — з боку польської мови.

А. Тенденції до префіксальної перфективації двовидових дієслів:

а) моделі, що виникають під дією першого з названих вище факторів — прагнення мовців до чіткішого вираження завершеного характеру позначуваної дії (передусім у розмовній мові, у професійному слововжитку, нерідко — з конотаціями бюрократичного «жаргону», часто з відповідниками в російській, а також у білоруській мовах⁴³)⁴⁴:

– з префіксом **з(зі, с)-**: *заранжувати, зісканувати, спозиціонувати, сформатувати* та ін.;

– з префіксом **за-**: *заархівувати* (інформ.), *заветувати* (законопроект), *задекларувати* у значенні «зазначити в митній, податковій та ін. декларації», *зазобнувати*, *заквотувати*, *запарафувати* (документ), *застабілізувати* (ситуацію, ціни), *застандартизувати* (нову номенклатуру виробів, термінологію) та ін.;

– з префіксом **від-**: *віддублювати* (фільм, пор. уже наявне *продублювати*), *відкоментувати* (подію, ситуацію, промову, пор. уже наявне *прокоментувати*), *відрекламувати* (товар), *відреконструювати* (житловий фонд), *відреформувати* (армію), *відсканувати*, *відфаксувати*, *відфіксувати* (ситуацію, пор. уже наявне *зафіксувати*), *відформатувати* (інформ.) та ін.;

⁴¹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Знач. праця.— С. 161.

⁴² Там же.— С. 179–197.

⁴³ Див.: Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства. — С. 183; Лукашанец А. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // Słowotwórstwo / Nominacja [Komparacja współczesnych języków słowiańskich] / Red. nauk. I. Ohnheiser.— Opole, 2003.— С. 68.

⁴⁴ Цей різновид перфективації двовидових дієслів уже наводили як свідчення наявності в словотвірній системі сучасних слов'янських мов тенденцій, протилежних щодо аналітизму: Ohnheiser I. Системно-структурные тенденции.— С. 320–321.

– з префіксом **про-**: *проанкетувати, проанонсувати, пробойкотувати* («*пробойкотувати* Олімпійські ігри»), *проветувати* (пор. вище значно частотніше *заветувати*), *прогарантувати* («Ми вже *прогарантували* всі витрати <...>»: представник страхової компанії), *продекларувати* (доходи, товар на митниці, свою позицію, пор. *задекларувати*), *продіагностувати, продотувати, проінвестувати* (проект, будівництво), *проіндексувати* (заробітну плату, пенсії), *проініціювати, проінтерпретувати, прокредитувати* (проект, будівництво), *пролобіювати, прорекламувати, просканувати* (пор. *відсканувати*), *проспонсоровати, простимулювати, протестувати* (препарат — док. до *тестувати*), *профінансувати* та ін.;

б) моделі, що виникають передусім, очевидно, під дією другого з цих факторів — прагнення не просто до семантично точнішої номінації, а насамперед до більш «української» форми (такі одиниці часто мають паралелі в польській мові, вони помітно ширше простежуються в західноукраїнських ЗМІ та в мовленні представників цього регіону, поширюються також через видання з української діаспори; одні з поданих нижче прикладів є абсолютно новими, інші ж — актуалізованими на основі практики до початку 30-х років):

– з префіксом **з(с)-**: *зактивізувати, занонсувати, збойкотувати, здевальвувати* (гривню), *зdezорієнтувати, здекваліфікувати, здемократизувати, здемобілізувати, здемонтувати, здисциплінувати(ся), здиференціювати, зідеалізувати, злібералізувати, злокалізувати, змаргіналізувати, змілітаризувати, змодернізувати, знейтралізувати, зратифікувати, зреабілізувати, зревізувати, зукраїнізувати, зуніфікувати, скапіталізувати, скваліфікувати, скласифікувати, скодифікувати, сконтролювати, спрезентувати, спродувати, sproпагувати, сфінансувати* та ін.;

– з префіксом **за-**: *заакцентувати* (увагу), *заанонсувати, задекларувати* у значенні «виступити з декларацією чого-небудь» («*задекларувати* свою позицію»), *заініціювати, заманіфестувати* та ін.;

– з префіксом **у-**: *удokumentувати, уконституювати, устabilізувати* («Літературна мова вже *устabilізувалася*». — Журн. «Мовознавство», 1992, № 3, с. 68) (пор. п. *udokumentować, ukonstytuować, ustabilizować*), *устандартизувати* (УОС-09);

– з префіксом **ви-** (поки що рідковживані): *вигенерувати, виделегувати, видистильовати, виексплуатувати, виелімінувати* («Такі поняття були *виеліміновані* з обігу як не вигідні...». — Мовознавство, 1991, № 4, с. 4), *виемігрувати* (пор. п. *wygenerować, wydelegować* і под.).

Б. Тенденції до суфіксальної імперфективації двовидових дієслів — вираження значення недок. в. у двовидових дієсловах переважно іншомовного походження із суфіксом **-ува(юва)-** за допомогою суфікса **-овува-** (пор. уже давно наявні форми на зразок *арештовувати, заарештовувати, заоренодувати, організовувати, зорганізовувати, дезорганізовувати, евакуйовувати, сформовувати* та багато інших), які посилювалися, з одного боку, в загальному контексті демократизаційних процесів у мові (зокрема, одиниці розмовного, професійного слововжитку стали частіше вживати в публічних сферах спілкування, сміливіше фіксувати в загальнономовних довідниках), хоча поза українською мовою значно менше представлені в слов'янському просторі, з другого, — як один з наслідків ослаблення підсвідомої або й цілком свідомої орієнтації як мовців, так і мовознавців (словниківів, граматистів) на російську мову, у якій у зв'язку з певними структурними особливостями її

суфіксальної системи цей процес виявляється значно менш виразно⁴⁵. Процеси суфіксальної імперфективації відбуваються, без сумніву, менш помітно для мовної свідомості звичайних мовців порівняно з процесами префіксальної перфективації, особливо в кодифікаційно-пуристичному напрямі останньої. Наприклад: *автоматизовувати, адаптовувати, акліматизовувати, акредитовувати, активізовувати, активовувати, актуалізовувати, ампутувувати, анексувати, анулювати, апробувати, асимільовувати, асоційовувати, атестовувати, госпіталізовувати, дегазовувати* («В усіх цивілізованих країнах шахти спочатку *дегазують*». — ВЗ, 29.07.2004), *дезорієнтовувати, декриміналізувати, демобілізувати, деморалізовувати, денационалізувати, депортовувати, дестабілізувати, детінізовувати* (доходи, економіку), *дискваліфікувати, диспансеризовувати, екранізовувати, ідеалізовувати, ідентифікувати, ізолювати* («— Гадаю, маніяків не треба *ізолювати* на 50 років, як роблять в Америці». — КВ, 27.06.2003, с. 10), *інтегровувати, комерціалізовувати, компенсовувати* («Відтепер Кабмін частково *компенсовуватиме* сільгоспвиробникам <...> вартість складної сільгосптехніки». — ВЗ, 2.08.2004), *консолідовувати, конфіскувати, криміналізувати, легалізовувати, ліквідовувати* («Президент України <...> утворює, реорганізовує та *ліквідує* <...> міністерства та інші центральні органи <...>». — Конституція України, стаття 106), *локалізувати, матеріалізовувати, мобілізувати, модернізовувати, монополізовувати, націоналізувати, нейтралізовувати, нормалізовувати, окупувати* «здійснювати окупацію», *оптимізовувати, орендовувати, паралізовувати, популяризовувати, приватизовувати, ратифікувати* («Комітет у закордонних справах рекомендував парламенту не *ратифікувати* угоду». — УМ, 6.05.2010), *реабілітовувати, реалізовувати, реанімувати, реквізувати, реставрувати, русифікувати, стабілізувати, узурповувати, українізовувати* («Ректори <...> не збираються *українізувати* вищі навчальні заклади в Харкові». — Сл. Пр., 7.04.2005, с. 6), *уніфікувати, утилізувати, формалізовувати* та ін.

⁴⁵ Хоча й «система видів російського дієслова намагається зруйнувати двовидові дієслова як інородні щодо цієї системи: звідси численні префіксальні перфективації (*помиловать, пожени́ть, протелеграфировать, заасфальтировать*) і нечисленні — суфіксальні імперфективації (*атаковыва́ть, арестовыва́ть, арендовыва́ть, конфисковыва́ть, мобилизовыва́ть, организовыва́ть*)» (Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. — М., 1981. — С. 174). У межах процесу вторинної імперфективації в російській мові останніх десятиліть також, до речі, спостерігається певне підвищення активності: *аккредитовыва́ть, демобилизовыва́ть, легализовыва́ть, нейтрализовыва́ть, нормализовыва́ть* (Гловинская М. Я. Потенциальные глагольные формы // Современный русский язык: Система — норма — узус. — М., 2010. — С. 191). Однак твердження, що «двовидові дієслова, утворені із запозичених елементів <...>, поступово відмирають, виходять з ужитку, замінюючись звичайними для граматичного ладу (російської мови. — О. Т.) видовими відповідниками» на зразок *асфальтировать* (недок.) — *заасфальтировать* (док.), *организовать* (док.) — *организовывать* (недок.) і под. (Горбачевич К. С. Изменение норм русского литературного языка. — Ленинград, 1971. — С. 221–222), є, звичайно, явно передчасним.

3.3.3.2. Тенденції до ширшого впровадження певних однослівних номінативних моделей — у конкуренції з відповідними типами словосполучень:

а) замість об'єктних словосполучень «дієслово *займатися* + іменник у формі ор. в.» зі значенням відповідного заняття (*займатися торгівлею, рибальством, столяруванням* і т. ін.) — рекомендації вживати дієслівні номінації, похідні від відповідних назв заняття і самого діяча: *торгувати, рибалити, столярувати* і т. ін. (див., зокрема: РУСКар., РУС-2003)⁴⁶;

б) замість словосполучень «дієслово *робити /зробити* + прикметник у формі ор. в.» зі значенням дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки, — дальше розширення обсягу моделей дієслівних номінацій з префіксами відповідно *у-* / *уне-* (це частини відповідних конфіксів), наприклад: *удоступнити, уреальнити, унедійснити, унещасливити* і под. Ці словотвірні типи мають цілком очевидні паралелі з польською мовою, де вони є значно продуктивнішими, і, на відміну від попереднього типу, виявляють достатню продуктивність у всіх книжних стилях.

3.3.4. Прислівники. Це активізація творення однослівних прислівників замість уже наявних неоднослівних зворотів у межах певних моделей:

а) складних безсуфіксних прислівників на зразок: *цьогоріч, тогоріч, минулоріч, цілоріч* (замість *цього року, цілий рік* і под., пор. уже наявні до цього *торік, позаторік, щорік*); *вусібіч, зусібіч, зоднобіч* (замість *в усі боки, з усіх боків, з одного боку*, пор. давніші *врізнобіч, обабіч* і под.); *другодні* (замість *другого дня, на другий день*, пор. *сьогодні*);

б) прислівників, утворених за зразком *вперше, вдруге* і т. д.: *вкотре, вчергове, взайве* — замість *в котрий (черговий, зайвий) раз*.

3.4. Лексико-фразеологічний рівень. У плані більшої органічності для української мови саме синтетичних найменувань порівняно з аналітичними особливу увагу у відповідних зацікавлених колах привертає модель з «розщепленими присудками». Ідеться про дієслівно-іменникові словосполучення, поширені передусім у книжних стилях, — з іменниками, переважно віддієслівними або просто спільнокореновими з відповідними дієсловами, і певними допоміжними дієсловами досить широкого значення (*брати / взяти, давати, вести, мати, робити, чинити, здійснювати* та ін.), замість яких нерідко рекомендують уживати однослівні найменування: замість *брати під сумнів, давати пораду, вести боротьбу, здійснювати (проводити) аналіз (займатися аналізом), робити (чинити) вплив, тримати під контролем* і под. — *сумніватися, радити, боротися, аналізувати, впливати, контролювати* та ін.⁴⁷ Дослідники інших сучасних слов'янських мов теж відзначають

⁴⁶ Див. такі рекомендації ще, зокрема, в кн.: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови.— К., 1925.— С. 186; СДМ-30, с. 59 (пор. тут, зокрема, й такі номінації, як *комерціювати* — до рос. *заниматься коммерцией, комісіонерувати, факторувати* — до *заниматься коммиссионерскими делами*), а також: Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.— К., 1991.— С. 110.

⁴⁷ Див., наприклад: Непийвода Н. Ф. Сам собі редактор : Порадник з української мови.— К., 1996.— С. 32; Погиба Л. Г., Грибіниченко Т. О., Баган М. П. Складання ділових паперів : Практикум.— К., 2002.— С. 203–205; Українська ділова мова : Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга.— Х., 2003.— С. 476–477. Слід, однак, пам'ятати, що подібні звороти фіксуються ще з перших пам'яток української мови (наприклад, у староукраїнській книжній мові: *чинити жалобу* — скажитися, *чинити кривду* — кривдити, *чинити діл* — ділитися, *чинити*

поширення (переважно в книжних стилях) конструкцій з «декомпонованими предикатами»⁴⁸, указуючи також на можливу зумовленість їх активізації свого часу іншомовними впливами — з боку німецької та російської мов, проте питання про їх усунення вже на теперішньому етапі розвитку літературних мов при цьому не ставиться.

4. Підсумкові зауваження. Відзначаючи досить помітний факт активізації в українській літературній мові новітнього періоду тенденцій як до аналітизації, так і, навпаки, до синтетизації її структури на різних мовних рівнях і констатує при цьому дію таких основних чинників, як демократизація мовної діяльності суспільства, впливи мовної глобалізації, посилення прескриптивних тенденцій «національного» характеру в її коригуванні, можна зробити такі, зокрема, висновки.

1. За наявності активізації тенденцій як до аналітизму, так і до синтетизму українська мова значно більшою мірою демонструє свою специфічність на загальнослов'янському тлі у вияві саме останніх.

2. У реалізації тенденцій до аналітизації, активізація яких зумовлена насамперед загальнодемократичними чинниками та впливами мовної глобалізації і які тією чи іншою мірою поширилися на всі слов'янські мови (особливо у сферах іменної словозміни і словотворення, передусім у межах іншомовної лексики), українську мову разом з більшістю інших слов'янських мов можна протиставити насамперед, з одного боку, аналітичним за самою своєю структурою болгарській та македонській мовам, а з другого, — російській мові, у яких цей напрям структурного розвитку виявляється найповніше вираженим⁴⁹.

3. Особливості української мови в реалізації тенденцій до синтетизації пояснюються насамперед активізацією «національно»-прескриптивних чинників — загостренням уваги мовного соціуму до тих маркерів її структури, які вирізняють її на фоні сусідніх слов'янських мов (насамперед, зрозуміло, російської⁵⁰, що мала й продовжує мати особливо потужний вплив на українську) і які протягом останніх століть поступово дезактуалізовувалися

мир — миритися та ін.), вони відомі в народно-розмовній мові, причому це не тільки фразеологізовані звороти з елементами образності на зразок *брати / взяти гору, вест перед*, а й звичайні номінативні: *брати опрощення* — прощатися (переважно з покійником), *брати шлюб, вести лік* — лічити, *вести мову* — говорити, *вести розмову* — розмовляти, *ганьбу давати* — ганити, *давати поруку* — ручатися, *мати надію* — надіятися, *складати присягу* — присягати і под.

⁴⁸ Див., наприклад: Buttler D. Procesy multiwerbizaacji... — S. 56; Anusiewicz J. Op. cit. — S. 67–101; Лукович М. Специјални стилови // Српски језик [Najnowsze dzieje języków słowiańskich]. — Opole, 1996. — С. 146–148; Радовановић М. Зазнач. праця. — С. 163; Hinrichs U. Das heutige Serbisch. — S. 567; Gutschmidt K. Op. cit. — С. 341.

⁴⁹ Пор. навіть висновок, що в сучасній російській мові простежується рух тільки в напрямі аналітизму, тоді як у протилежному напрямі — ні (Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства. — С. 193).

⁵⁰ Пор. висновок про повніший синтетизм структури української, як і білоруської, мови порівняно з ширше вираженим аналітизмом російської мови: Затовканий М. До типологічного профілю української мови // Slavia. — 1991. — Seš. 2. — С. 197–201; Затовканий М. К вопросу о микротипологии восточнославянских языков // Slavia. — 1968. — Seš. 2. — С. 208; див. також: Wiczorek D. Syntetyczność języka ukraińskiego. Ukraińsko-polsko-rosyjskie paralele // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. — Lublin, 1996/1997. — Vol. 14/15. — S. 121–131.

(пор. подібні процеси в сучасній білоруській мові). Якщо тенденції до аналітизації наростали в структурі української мови, як і інших слов'янських мов, поступово і в описуваний період за наявності сприятливих соціальних і соціолінгвістичних чинників лише значно інтенсифікувалися, то переважна більшість виявів руху в напрямі посилення синтетизму стала особливо динамічно розвиватися від початку 90-х років. Слід водночас підкреслити, що якщо більшість форм реалізації тенденцій до аналітизації структури української мови виявляється в ній у цілому (у тому числі й у розмовній мові), то прескриптивні тенденції «національного» характеру до синтетизації найповніше реалізуються в тих сферах функціонування літературної мови, де особливо пильно приділяють увагу питанням її чистоти й «питомості», — зокрема, у ЗМІ, в перекладній літературній, теле- і кінопродукції, в термінології.

У мовознавчих і навколомовознавчих колах української культурно-мовної орієнтації висловлюються схвальні оцінки щодо наростання ознак синтетизму — як органічніших для української мови⁵¹. Однак при цьому слід усе-таки мати на увазі, що рух української мови до активізації тих чи інших ознак синтетизму в її структурі є для українськомовного соціуму скоріше не самоціль, а насамперед засіб, і в тих випадках, коли з двох варіантних (синонімічних) одиниць української мови — аналітичної і синтетичної — остання наявна і в російській мові, перевагу можуть віддавати першій. Пор. активізацію вживання в описуваний період таких аналітичних зворотів, як, наприклад, *стосуватися до кого-чого*, *Велика Британія*, *переднє слово* — у конкуренції із *стосуватися кого-чого* (пор. рос. *касаться кого-чего*), *Великобританія*, *передмова*; замість дієслів з не «бажаним» для української мови суфіксом **-ир(-ір-)** пропонують навіть словосполучення: *не лідирувати і репетирувати*, а *вести перед*, *бути лідером*, *проводити репетиції* (див. також у п. 2.1.3 про активізацію у вжитку форм давноминулого часу, пасивних дієприкметників у предикативній позиції замість зворотних дієслів зі значенням пасивного стану).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, інші довідники:

- ОСУМ-75 — Орфографічний словник української мови / С. І. Головашук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. — К., 1975. — 856 с.
- РУСКар. — *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998. — 712 с.
- РУС-2003 — Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. — К., 2003. — 1424 с.
- СДМ-30 — Словник ділової мови / Укл.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — Х.; К., 1930. — 248 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т. — К., 2010–2015. — Т. 1–6.

⁵¹ Див.: *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 254; *Сербенська О., Волощак М.* Знач. праця. — С. 122; *Різниченко О.* Спадщина тисячоліть : Чим українська мова багатша за інші? — Х., 2003. — С. 15.

- СУМ-2012 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К., 2012. — 1317 с.
- УОС-09 — Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складенка. — К., 2009. — 9-е вид., переробл. і допов. — 1011 с.
- УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.
- УП-93 — Український правопис. — К., 1993. — 238 с.
- УП-99 — Український правопис : Проект найновішої редакції. — К., 1999. — 340 с.

б) засоби масової інформації (назви телеканалів подано в тексті):

ВЗ — «Високий Замок» (м. Львів); ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; Кр. — «Критика» (часопис); ЛУ — «Літературна Україна»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; УМ — «Україна молода»; УП — «Українська правда» (інтернет-видання); УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал).

О. О. TARANENKO

**THE CHANGES OF CORRELATIONS BETWEEN THE TENDENCIES
TOWARDS ANALYTISM VERSUS SYNTHETISM IN THE CONTEMPORARY
UKRAINIAN STANDARD LANGUAGE (END OF XX — BEGINNING OF
XXI c.) AGAINST AN ALL-SLAVONIC BACKGROUND**

The article focuses on a phenomenon of activation in the Ukrainian standard language of the modern period of tendencies towards both analytization and, on the contrary, synthetization of its structure at different language levels. The following factors are noted to be efficient: a) democratization and liberalization of linguistic activities of a society, b) influence of linguistic globalization, c) strengthening of nationally prescriptive tendencies in its development and, to some extent, d) strengthening of a «female factor» in social life.

Key words: contemporary Ukrainian standard language, analytism, synthetism, democratization of language, linguistic globalization, prescriptive and purist tendencies in the Ukrainian language.

ДРУГИЙ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ВПЛИВ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» І «ЗАДОНЩИНА»

У статті здійснено спробу відновити первісні форми тих лексем «Слова о полку Ігоревім», що зустрічаються в «Задонщині» — пам'ятці, відомі списки якої належать до XV–XVII ст. Реконструйований на основі цих списків початковий текст «Задонщини» дозволяє припустити, що її автор був знайомий з тим списком «Слова», який ще не зазнав другого південнослов'янського впливу.

Ключові слова: початковий текст, оригінал, список, реконструкція, повноголосні і неповноголосні форми, другий південнослов'янський вплив.

Напередодні III Міжнародного з'їзду славістів, який так і не відбувся в Белграді в 1941 р., у цьому місті у виданні Інституту ім. Н. П. Кондакова вийшов другий випуск «Заметок к “Слову о полку Игореве”», присвячений захисту геніального твору давньоруської літератури від скептиків. Приводом до цієї праці стали дослідження французького вченого А. Мазона, який стверджував, що «Слово» є пізнішою переробкою «Задонщини». Автори збірника навели переконливі докази справжності «Слова» і вторинності «Задонщини». Однак деякі питання залишаються невирішеними.

До нашого часу збереглося п'ять списків (XV, XVI та XVII ст.) «Задонщини» — пам'ятки, оригінал якої належить до кінця XIV — початку XV ст.¹ Створювалася вона в період, коли другий південнослов'янський вплив наклав помітний відбиток на мову східнослов'янської писемності. Через те, що оригінал твору втрачено, тепер нелегко встановити, як саме позначився цей вплив при його написанні. Адже в наявних списках «Задонщини» він виявляється по-різному, що й зрозуміло, бо кожен з них відбиває і закономірності мови свого часу.

Визначити, наскільки другий південнослов'янський вплив відбито в мові «Задонщини», важливо не тільки для глибшого осмислення цього впливу на російську мову певного періоду. Такий аспект дослідження неминуче впливає вже при намаганні реконструювати початковий текст цієї пам'ятки. А реконструкція потрібна насамперед тому, що на сьогодні «Задонщина» — єдиний великий твір, зв'язок якого зі «Словом о полку Ігоревім» не викликає жодних сумнівів. У спробах літературознавців минулого століття (В. П. Адріанова-Перетц, В. Ф. Ржиги) відновити втрачений оригінал «Задонщини» навіть не поставало питання про реконструкцію її мови — мови кінця XIV — початку XV ст. Реконструкція ж видатного вченого

¹ Горский А. А. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина»: Источниковедческие и историко-культурные проблемы. — М., 1992. — 172 с.

XIX ст. І. І. Срезневського здійснювалася в часи, коли знайдено було лише два списки пам'ятки.

Помітним наслідком другого південнослов'янського впливу було занесення в російську мову великої кількості неповноголосних форм. Відомо, що деякі неповноголосні варіанти російських слів, як *глава, градъ, злато, храбрии*, потрапили до давньоруської мови ще за доби Київської Русі внаслідок першого південнослов'янського впливу. У середині XIV ст. їх уживання в текстах нецерковного характеру було порівняно обмеженим. Отже, важливо встановити, які саме неповноголосні форми побутували вже в оригіналі «Задонщини», чи зазнала ця пам'ятка другого південнослов'янського впливу в момент свого створення, чи південнослов'янські форми були внесені в неї пізніше при переписуванні.

У найдавніших списках «Задонщини» (Кирило-Білозерському та другому Історичному, а також у найпізнішому з відомих — Синодальному) вживання повноголосної лексики не тільки кількісно перевищує вживання неповноголосної, а й майже збігається приблизно, знижуючись поступово від списку до списку в хронологічному порядку (2:1, 1, 9:1, 1, 8:1). Отже, можна зробити висновок, що в цих списках уживання повноголосних форм майже вдвічі перевищує уживання форм неповноголосних. Два інші списки (Історичний перший та Ундольського)² помітно відрізняються від згаданих вище ступенем уживання повноголосної та неповноголосної лексики. У списку Ундольського, наприклад, кількість неповноголосної лексики зростає настільки, що майже вдвічі перевищує кількість повноголосної, наближаючись у цьому відношенні до «Слова о полку Ігоревім», у якому неповноголосна і повноголосна лексика співвідноситься як 2 : 1. Ці підрахунки належать С. П. Обнорському, який у праці, присвяченій «Слову», писав: «Складну картину в показаннях пам'ятки являє собою лексичний матеріал із старими сполуками *ор, ер, ол, ел* між приголосними. На руському ґрунті відповідно до цих сполук утворилися повноголосні звукові комплекси *оро, ере, оло*, у болгарській мові *ра, рѣ, ла, лѣ*. У списку пам'ятки, що дійшов до нас, така лексика представлена і в закономірному для руської мови повноголосному типі і в болгарській формі без повноголосся. Повноголосна лексика при цьому, якщо виходити із зовнішніх цифрових показників, дає значно меншу кількість випадків уживання (66 вип.), ніж лексика болгарського типу, неповноголосна (132 вип.)»³.

Ураховуючи значні розбіжності різних списків у використанні повноголосної та неповноголосної лексики, можна, проте, встановити певні закономірності у вживанні тих чи інших форм.

Так, у списках «Задонщини» виключно в повноголосній формі зустрічаються слова: *жаворонокъ, воронъ, человекъ* (похідні від нього — *человечь, человечьскии*, а також відоме лише спискові Іст.-1 складне утворення *человеколюбець*), *узорочье, дорогое* (прикметник середнього роду), *дорога* (іменник), *поломянные, сторожевые, боронъ* (у формі *борон* — Іст.-2, 547, *оборень* — Унд., 539). До цієї групи, очевидно, можна приєднати й слова,

² Далі назви списків «Задонщини» даються скорочено: К-Б., Іст.-1, Іст.-2, Син., Унд. Приклади наводяться за виданням: «Слово о полку Игореве» і пам'ятники Куликовського циклу : К вопросу о времени написания «Слова». — М. ; Ленинград, 1966. — 617 с.

³ Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. — М. ; Ленинград, 1946. — С. 90.

написання яких у неповноголосній формі є особливістю одного списку. Наприклад, лише в списку К-Б. один раз зустрічається іменник *славиш* (549; пор. *жаворонокъ, воронъ*), хоч у списках Іст.-1, Унд., Син. — тільки *соловеи* (усього 5 разів). Це дає підстави припустити, що неповноголосна форма є особливістю списку К-Б., і в оригіналі «Задонщини» використано східнослов'янське слово *соловеи*. Двічі зафіксована в списку Іст.-1 слов'янізована форма *шлемъ*: «А Дон *шлемомъ* вычерпати» (544); «золочеными *шлемы* осветиша» (там же). Однак у цьому ж списку ще 9 разів повторюється форма з повноголоссям *шеломъ*, а в усіх списках вона використовується 31 раз, що переконливо свідчить і про наявність її в оригіналі пам'ятки. Один раз (у Синодальному списку) зустрічається слово *Пресветъ* на 15 повноголосних форм у цьому та інших списках.

Повноголосна лексика, згадана вище, повторюється (з незначними розбіжностями) у всіх списках «Задонщини». Ці ж слова (за винятком імені *Пересветъ*) зустрічаються і в «Слові о полку Ігоревім», хоча лише деякі з них у ньому повноголосні: *человекъ, узорочье, дорога, шеломъ*. Інші слова з наведеного списку вживаються у «Слові» або тільки з неповноголоссям (*пламянь, стрежаше*), або в обох формах (*воронъ і вранъ, боронъ і бранъ, дорогои і драгои, соловеи і славиш*). На думку С. П. Обнорського, ці слова (за винятком, можливо, *пламянь*) мали в оригіналі «Слова» повноголосну форму⁴. Тільки останній його переписувач, зазнавши впливу південнослов'янської писемності, досить непослідовно вніс неповноголосся у текст давньої пам'ятки. Пор.: «О Бояне *соловию* старого времени! А бы ты, сіа плъкы ущекоталь скача, *славию*, по мыслену древу»⁵.

Думку вченого підтверджує і реконструкція оригіналу «Задонщини», у якому відповідна лексика мала б бути повноголосною. Проте слід зазначити, що паралель між дієсловом *стрезаше* («Слово», 24) і прикметником *сторожевые* (К-Б., 549) виявляється настільки віддаленою, що не може свідчити про відсутність неповноголосся в оригіналі «Слова». Адже в Іпатіївському списку літопису в розповіді про Ігорів похід зустрічається саме така форма: «кимъже сторожевъ *стрезахуть* его»⁶. Тексти «Задонщини», у яких послідовно вживається прикметник *полаяные* (пор. *полаяныа вѣсти* в списку Іст.-1, 544), підтверджують, що в списку «Слова», з яким був знайомий її автор, могла зберегтися старовинна східнослов'янська форма, втрачена російською мовою в її подальшому розвитку.

Група слів, що мають тільки неповноголосну форму, в «Задонщині» нечисленна: *страна, жребии, дресеса, гласи, врази, сромотники*. З них слово *сромотники* зустрічається лише в Синодальному списку (553) і, ймовірно, до оригіналу пам'ятки відношення не має, а форма *врази* вжита в цитаті з церковного тексту. З останніх у «Слові» представлені: *страна, жребии, древо*. Впадає в очі подібність словесної ситуації при використанні в обох творах форми *дресеса*: «и *дресеса* с тугою к земли прѣклонило (прѣклонилось)» («Слово», 24); «а *дресеса(а)* тугою к земли преклонишас(я)» («Задонщина», Іст.-2, 547), «а *дресеса* к земли тугою преклонишас(я)» (Іст.-1, 543), «а *дре-*

⁴ Там же.— С. 191.

⁵ Приклади зі «Слова о полку Ігоревім» наводяться за виданням: Словарь-справочник «Слова о полку Ігоревім».— М. ; Ленинград, 1965.— Вып. 1. А-Г.— С. 16 (далі сторінку зазначено в тексті).

⁶ Приклади наводяться за виданням : Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии.— СПб., 1871.— С. 85

веса тугою к земли приклонишася» (Унд., 538), «а *древеса* тугами приклонишася до земли» (Син., 554).

Ширше представлена в «Задонщине» лексика, що має обидві форми — повноголосну і неповноголосну. Використовуються вони в кожному списку по-різному, але певна закономірність у їх уживанні виступає цілком виразно. При зіставленні всіх списків можна з'ясувати картину початкового написання і слів цієї групи, до якої належать: *золотои* і *златои*, *злато*; *золоченыи* і *злаченыи*; *молодои*, *помолодети* і *младои*; *хоробрыи* і *храбрыи*; *голова* і *глава*; *веремя* і *время*; *заборолa* і *забрала*; *берегъ* і *брегъ*; *городъ* і *градъ*; *оболоко* і *облако* тощо.

Яскраво виявляються особливості цієї групи на прикладі іменника *золото* та слів спільного кореня (*золотои*, *золоченыи*), що зафіксовані в списках «Задонщини» 39 разів, з них повноголосних форм — 12, неповноголосних — 27.

За списками вони розподіляються так: К-Б. — на 1 повноголосну 4 неповноголосних; Іст.-2 — 2 неповноголосних; Іст.-1 — 5 повноголосних на 4 неповноголосних; Унд. — 11 неповноголосних; Син. — 6 повноголосних та 6 неповноголосних.

Якщо розглянемо окремо іменні та дієслівні форми, виявиться таке: *золото* — жодного випадку, *злато* — 4 (Іст.-1 — 1; Унд. — 1; Син. — 2), *золоченыи* — 6 випадків (К-Б. — 1; Іст.-1 — 5), *злаченыи* — 14 (К-Б. — 2; Іст.-2 — 2; Унд. — 8; Син. — 2; у формі *позлащенныя*, *позлощное*).

Зауважимо, що повноголосного іменника *золото* немає в жодному списку, а однокореневий прикметник *золотои* зустрічається лише в Синодальному списку (6 разів). В останньому ці слова або не мають відповідників у інших списках (*Золотая* орда), або прикметнику Синодального списку відповідають хоч і повноголосні, однак дієслівні форми інших списків, напр.: «Гримят руская удал(ь)ци *золотыми* доспехи и шеломы и черлеными щиты» (Син., 552), «гремятъ удалци *золочеными* шеломы, черлеными щиты» (К-Б., 549), «гремятъ удалцы руския *золочеными* доспехы, черлеными щиты» (Іст.-1, 542). У списку Ундольського щодо останніх ужито неповноголосну дієслівну форму: «Громят удалцы руские *злачеными* доспѣхи и черлеными щиты» (537).

Це дає підстави припустити, що в оригіналі «Задонщини» не було ні слова *золото*, ні слова *золотои*, а тільки їх неповноголосні варіанти *злато* і *златои*. Можливо, що саме ці форми переважали і в тому списку «Слова», який використав автор «Задонщини». Це цілком імовірно, бо і *злато* і *златои* відомі найдавнішим східнослов'янським текстам.

Що ж до дієслівних форм, то визначити їх первісне написання важче, мабуть, тому, що воно було неоднаковим уже в оригіналі «Задонщини». У її списках 6 разів відмічено слово *золоченыи* (по одному випадку в К-Б. і в Іст.-1), причому єдиний приклад списку К-Б. збігається з відповідним в Іст.-1. У Синодальному списку, як показано вище, дієслівним формам відповідають повноголосні відприкметникові. Таким чином, на 14 неповноголосних припадає 11 повноголосних, що може свідчити про переважне або й виключне вживання останніх в оригіналі «Задонщини». Тільки при переписуванні пам'ятки неповноголосні іменні лексеми могли вплинути на оформлення однокоренових дієслівних утворень.

Серед інших слів, що зустрічаються в «Задонщине» в обох формах, прикметник *молодои* (варіант *младои*) та дієслово *помолодети*, вірогідно, мали

тільки повноголосся в її оригіналі. Неповноголосні форми прикметника, що, правда, зустрічаються в списках К-Б. («а *младымъ* память» — 549) та Син. («а *младым* памет(ь)» — 551), проте цікаво, що у найбільш слов'янізованих списках збереглося якраз повноголосся: «а *молодымъ* память(ь)» (Іст.-1, 542), «а *молодым* на память» (Унд., 536). Це ще раз свідчить і про близький зв'язок списків К-Б. та Син., а також Іст.-1 та Унд.

Послідовно витримано співвідношення повноголосся та неповноголосся в словах *заборол*а і *берегъ*. У списках К-Б. та Син. зафіксовані повноголосні форми, а в списках Іст.-1 та Унд. — неповноголосні. Що ж до іншої лексики, то співвідношення обох форм за списками виявляється не так виразно, хоч слов'янізовані переважають у двох останніх списках, а повноголосся зберігається в списках К-Б., Іст.-2 та Син. Наприклад, лише в списках Іст.-2 та Син. зберігся варіант *веремени*, відомий і літописам: «у зла тошна *веремени*» (Іст.-2, 542), «у зло тошного *веремени*» (Син., 554); пор.: «у зла *времени*» (Іст.-1, 544), «(у зла то)шна *времени*» (Унд., 538). Проте в контексті, що наближається до «Слова», неповноголосся спостерігається і в Синодальному списку: «помянем первых лет *времена*» (651); пор. у «Слові»: «Помняшеть бо, рече, пьрвыхъ *временъ* усобицѣ» (15).

Такі слова, як *хоробрыи*, *голова*, *городъ*, певно, не мали усталеного написання вже в оригіналі «Задонщини». У її списках їхнє написання характеризує надзвичайна строкатість з великою перевагою неповноголосних варіантів.

Серед повноголосної лексики особливу групу становлять географічні та особові назви. Саме ця частина повноголосної лексики виявилася особливо стійкою під час першого південнослов'янського впливу. У пам'ятках давньоруської мови немає жодного випадку написання з неповноголоссям особового імені *Володимиръ* або назви міста *Володимир* та інших східнослов'янських міст.

У цьому відношенні списки «Задонщини» є досить цікавими. При поширенні неповноголосного варіанта *градъ* уживається тільки *Новгородъ* — 7 разів, *новгородци* — 3 рази, *новгородскии* — 3 рази, *звенигородц(с)кии* — 2 рази, але: «К *Царюграду*» в пізніх списках (Іст.-1, 543, Унд., 538), «ко *Царуграду*» (Син., 553).

Неповноголосний варіант імені *Володимиръ* зустрічається лише в списках Іст.-1 та Унд., що свідчить про його вторинність. Це підтверджується і всією історією цього імені, неповноголосна форма якого поширилася в російській мові пізніше, ніж з'явився оригінал «Задонщини».

У пам'ятках, що дійшли до нас з часів Київської Русі, ім'я *Володимиръ* зустрічається тільки в повноголосній формі. До найраніших свідочств належить приписка на полях в післямові до Остромирова євангелія (1056–1057), переписувач якого дякон Григорій згадує князя Володимира.

Досліджуване ім'я зустрічається у Мстиславовій грамоті близько 1130 р., а також у написі 1151 р., зробленому на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича. І в церковних текстах відповідного періоду ім'я *Володимиръ* уживається тільки з повноголоссям. Повноголосну форму маємо в списку XII ст. «Сказания о чудесах святых князей Бориса и Глеба»: «Володимироу же предръжащю вьсю власть тьгда оумысли пренести сия святая стратотръпца»⁷.

⁷ Бугославський С. Пам'ятки XI–XVIII вв. про Бориса та Гліба.— К., 1928.—

Наші найдавніші літописи (Лаврентіївський, Іпатіївський, Новгородський), відомі у пізніших списках, так само вживають ім'я *Володимирь* виключно в повноголосній формі.

Усе зазначене вище про ім'я можна віднести і до написання назви міста Володимира, пор., наприклад, у «Повчанні Володимира Мономаха» (кінець XI — початок XII ст.), яке збереглося в списку XIV ст.: «Та идохъ Переяславлю отцю, а по Велицѣ дни ис Переяславля та Володимерю, на Сутеиску мира творить с ляхы; оттуда паки на лѣто Володимерю опять»⁸.

У давніх східнослов'янських пам'ятках нам не зустрілося написання імені *Володимир* із неповноголоссям. А це показовий факт, адже в цей час південнослов'янські мови знають саме неповноголосну його форму.

На підставі проведеного дослідження видається переконливою думка про те, що перший південнослов'янський вплив, роль якого в історії нашої писемності не можна ігнорувати, на формі імені *Володимирь* не позначився. Отже, закономірним було б пов'язати поширення неповноголосної форми цього слова в російській мові з другим південнослов'янським впливом, що починається з середини XIV ст.

Вірогідні випадки написання імені *Владимерь* замість *Володимерь* спостерігаються лише в текстах XV ст., але й вони ще поодинокі. Один з перших прикладів зустрічається в списку цього періоду «Сказания о святых князьях Борисе и Глебе». Цікаво, що неповноголосні форми вжиті в самому початку розповіді: «*Владимерь* же поган еще оубив Ярополка»⁹. Далі використовується звичайна східнослов'янська форма: «И бысть от двою отцю и брату сущю тѣмъ не любяше его *Володимерь*»¹⁰.

Можливо, переписувач тексту мав намір оновити своє письмо за модою того часу. Він спочатку замінив ім'я *Володимерь* на *Владимерь*, але потім увага його ослабла, і він скопіював слово, що було в тексті, який лежав перед ним, хоч пізніше знову повернувся до південнослов'янської форми.

Справжнього поширення в російській мові ім'я *Владиме(и)рь* набуває у XVI ст. Воно зустрічається в більшості текстів цього періоду як основна форма. Наприклад, у списку XVI ст. «Похвалы кагану нашему Владимиру» митрополита Іларіона (написана між 1037–1050 рр.) маємо лише неповноголосну його форму: «Хвалить же похвальными гласы Рымская страна Петра и Павла <...>; Асия и Ефесь, и Патмъ — Иоанна Богослова; Индия — Фому, Египеть — Марка <...> Похвалимъ же и мы <...> великаго кагана нашеа земля *Владимера*, внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава»¹¹. Безперечно, в оригіналі «Похвалы» ім'я *Володимирь* мало повноголосну форму. Про це свідчить ряд фактів. Пізніше твір Іларіона був використаний кількома авторами. Так, у Галицько-Волинському літопису під 1287–1288 рр. уміщено «Похвалу Володимиру Васильковичу» невідомого автора, яка і змістом і стилем наслідує «Похвалу...» Іларіона. Як і взагалі в цьому літопису, ім'я *Володимирь* ужито тут з повноголоссям. Цікавий матеріал містить «Житіє Стефана Пермського» Єпіфанія Премудрого. Зважаючи на те, що Стефан по-

С. 169.

⁸ Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 247.

⁹ Бугославський С. Знач. праця. — С. 19.

¹⁰ Там же. — С. 20.

¹¹ Горский А. В. Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава. I. — М., 1844. — С. 7.

мер у 1396 р., є підстава твердити, що воно було написане не раніше останніх років XIV ст., але й не пізніше 1420 р. (рік смерті Єпіфанія Премудрого), хоч збереглися лише списки «Житія...» кінця XV ст. Перефразовуючи текст митрополита Іларіона, Єпіфаній Премудрий використовує повноголосну форму імені Володимирь: «Хвалить бо Римскаа земля обою апостолу Петра и Павла, чтить же и блажить Асіискаа земля Іоанна Богослова, Егіпетская Марка евангелиста, Антиохіискаа Луку іевангелиста, Греческая Андрѣя апостола, Рускаа земля великого князя *Володимера*, крестившаго ю»¹². Гадаємо, що неповноголосна форма імені *Володимирь* потрапила в список «Похвалы...» Іларіона не раніше XVI ст., а в попередніх списках була форма повноголосна. Слід зазначити, що і в деяких творах, переписаних у XVI ст., зустрічаємо ще повноголосну форму імені *Володимирь*. Не зазнало це ім'я жодних змін у «Слове о погибели Русской земли» (пам'ятка XIII ст.), відомому в списках XV та середини XVI ст.: «А в ты дни болѣзнь крестияномъ, отъ великаго Ярослава и до *Володимера*, и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя Володимерьскаго»¹³. Так само вжите це ім'я і в «Житии Александра Невского» (XIII — початок XIV ст.), переписаному разом зі «Словом о погибели...» у середині XVI ст.: «Прииде на ня воскресения день на память святыхъ отецъ 630 бывшаго собора в Халкидоне святую мученику Кюрику и Улиты, и святого князя *Володимера*, крестившаго русскую землю»¹⁴.

І в такій досить пізній пам'ятці, як «Книга Большому Чертежу», складеній у Розрядному приказі 1627 р. (найдавніший відомий список належить до 60-х років XVII ст.), послідовно вживається повноголосся в назві міста *Володимир*: «А по *Володимерской* дороге пала в Москву реку речка Пехорка», «А ниже 10 верст на Клязьме город *Володимер*, а ниже Володимера пала река <...>», «От Дубкова 20 верст город *Володимерец* да город Дворца»¹⁵. Проте слід зазначити, що перші випадки неповноголосся в назві міста *Володимир* помічені вже в текстах XVI ст., наприклад, у списку цього періоду «Повести о разорении Батыем Рязани в 1237 г.»: «И услыша великий князь Юрьи Ингоревич Резанский, что несть ему помощи от великаго князя Георгия Всеволодовича Владимирьскаго»¹⁶.

Проведене дослідження свідчить про те, що перші поодинокі випадки вживання неповноголосної форми імені Володимир зустрічаються в мові російської писемності в XV ст. У XVI ст. ця форма переважає в писемній мові, а в XVII ст., як показують записи билин, панує вже і в мові усної народної творчості. У XVI ст. зустрічаються перші випадки неповноголосної форми назви міста *Володимира*, та й взагалі в назві міста повноголосся зберігалось довше, ніж в імені.

Ураховуючи наведені вище факти, розглянемо вживання слова *Володимирь* у «Задонщине». Як і слід було чекати, у її ранніх списках (К-Б., Іст.-2) послідовно вживається давньоруська форма цього імені. Однак привертає увагу те, що і в найпізнішому за часом Синодальному списку використане

¹² Цит. за: Гудзий Н. К. Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков.— М., 1952.— С. 195.

¹³ Труды отдела древнерусской литературы.— М. ; Ленинград, 1947.— Т. 5.— С. 188.

¹⁴ Там же.— С. 189.

¹⁵ Приклади наводяться за виданням: Книга Большому Чертежу. — М. ; Ленинград, 1950.— С. 122, 124, 154.

¹⁶ Воинские повести Древней Руси.— М. ; Ленинград, 1949.— С. 9.

повноголосся, хоч у двох проміжних списках XVI ст. (Ист.-1 і Унд.) маємо південнослов'янську форму *Владимерьъ*, причому вжиту в обох списках однаково, що свідчить про існування втраченого пізніше списку.

Повноголосся зберігається в цих списках у двох випадках: при назві по батькові — «Ярославу *Володимировичю*» (Ист.-1, 237), «Ярославу *Володимировичю*» (Унд., 244); у прикметниках, утворених від назви міста, — «40 бояриновъ *володимеръскихъ*» (Ист.-1, 242), «35 бояр *Володимеровскихъ*» (Унд., 249). У назві міста, як вже було показано, повноголосся зберігалось довше, ніж в іменах, а форми по батькові не зазнали зміни, можливо, через свою незвичність.

Лексичний склад «Задонщини» значною мірою близький до лексичного складу «Слова о полку Ігоревім». Ім'я *Володимиръ* зустрічається в «Слові» п'ять разів: чотири в неповноголосній і один у повноголосній формі. Розглядаючи ці випадки, С. П. Обнорський намагався пояснити варіантність імені *Володимиръ* — *Владимиръ* «стилістичними умовами». На його думку, переписувач уживав високу церковнослов'янську форму, коли мова йшла про старих знаменитих князів (Володимира Святого чи Володимира Мономаха), але вважав непотрібним замінити давньоруське *Володимиръ* в імені сина Ігоря¹⁷. У випадку, про який говорить С. П. Обнорський, повноголосна форма залишилася в малозрозумілому контексті, де йдеться не про сина Ігоря, а про князя Володимира Глібовича: «Се у Римѣ кричатъ под саблями Половецкыми, а *Володимиръ* подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову». Якщо навіть припустити, що переписувач залишив тут повноголосся не випадково (а це часто трапляється в пам'ятках того періоду), то, здається, пояснення можна знайти в наведених вище фактах. Переписувачі послідовно залишають незмінною назву міста *Володимира*, змінюючи форму імені. У цитованій фразі людині XVI ст. важко було зрозуміти, про що саме йдеться — про ім'я людини чи про назву міста. Це тим більше цікаво, що для автора XVIII ст. така різниця вже не була істотною. Таким чином, аналіз уживання повноголосних і неповноголосних форм імені *Володимиръ* у «Слові» підтверджує думку про те, що втрачений список пам'ятки міг бути зроблений не пізніше XVI ст.

Надалі (у XVII–XVIII ст.) східнослов'янська форма імені *Володимиръ* остаточно зникає з літературної російської мови через витіснення її південнослов'янським варіантом.

Це ім'я зберегло давню форму лише в українській мові. Візьмемо до уваги також зменшене ім'я *Володя*, поширене в російській та білоруській мовах, у яких відома виключно неповноголосна форма імені (рос. *Владимир*, бр. *Уладзімір*). До наших днів збереглося повноголосся в слові *Володимир* також у деяких говірках російської мови, що відбито в художній літературі, наприклад у «Повести о детстве» Ф. В. Гладкова: «*Володимирич* шутливо трепанул его за волосъ». Проникненню південнослов'янської форми імені *Володимир* у народну російську мову, очевидно, сприяло те, що один з його носіїв — великий князь Володимир Святославич — був визнаний церквою святим і нерідко згадувався в проповідях, виголошуваних церковнослов'янською мовою.

Князь *Володимир* — неодмінна діюча особа великої кількості билин, присвячених київським богатырям. Невідомо, коли саме церковний вплив наклав свій відбиток на це популярне в усній народній творчості ім'я. Проте

¹⁷ Обнорский С. П. Знач. праця.— С. 93.

цікаво, що вже в перших за часом записах билин (XVII ст.) панівною формою досліджуваного імені є неповноголосна: «В славном граде Києвъ у великава князя *Владимѣра* киевськава Всеславѣевича было пированье великое»¹⁸. Як на виняток можна вказати на форму *Володимир* (тричі) серед переважаючої *Владимир* у билині «Сказание об Илье Муромце, Соловье-разбойнике и Идолище» (запис середини XVIII ст.)¹⁹. Порівняймо також билину, записану М. Пальчиковим у другій половині XIX ст.: «Как у нас было на святой Руси, на святой Руси, в каменной Москве. Как у князя было *Володимира* заводила-ся (солучилася) пир-беседушка»²⁰. Саме ці поодинокі випадки є свідченням того, як вимовлялося ім'я *Володимир* у давнину за часів Київської Русі.

Другий південнослов'янський вплив помітно позначився не лише на мові Російської держави, а й на інших сферах її духовної культури. Уже багато років досліджується язичницька символіка «Слова о полку Ігоревім», чимало зроблено у вивченні запозичень різного роду (лексичних, граматичних, синтаксичних) з цієї пам'ятки в «Задонщину», текст якої формувався через кілька століть і в інших умовах. Імовірно тому в «Задонщине» при її незаперечній близькості до «Слова» відсутні язичницькі мотиви. Натомість широко використовується християнська символіка, через що описані в ній події виступають як наслідок Божественної волі. Послідовно проведено в цьому творі символіку християнського Бога і його міфологічного оточення. Наприклад, в епізоді, де описуються збори руського війська: «Сии бо князь великийи Дмитреи Ивановичь и брат его князь Владимир Ондръевич помоляся Богу и пречистеи Богородицы, стяжав умъ свои крѣпостию, и поостриша сердца своя мужеством, и наполнишася ратнаго духа, и уставиша себе храмныя полъкы в Руськой земли, и помянуша прадѣда своего князя Владимира Ондръевича Киевскаго» (Іст.-1, 541).

О. В. Творогов відзначив, що цей епізод «Задонщини» тематично близький до «Слова», пор.: «Почнемъ же, братіе, повѣсть сію отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря, иже истягну ум крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ, наплъннися ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половѣцкую за землю Руськую» («Слово», 15).

Учений підкреслює, що обидва тексти «зближує насамперед повний паралелізм дії (за винятком молитви: вставка її характерна для XIV і наступних століть, пропуск же, якщо виводити «Слово» з «Задонщини», — дивний)»²¹. Отже, О. В. Творогов звертає увагу на порівняно пізню появу християнських персонажів, зрозумілу в «Задонщине» XIV ст. Відсутність їх у «Слові», на думку вченого, може свідчити про те, що його автор текстом «Задонщини» не користувався. На відміну від «Слова» події в «Задонщине» відбуваються лише завдяки Божественному провидінню: «А казнил Богъ Рускую землю за своя согрѣшения» (Унд., 540), «Тако господь Богъ помиловал князеи русских, великого князя Дмитрея Ивановича и брата его князя Владимира Андрѣевича меж Дона и Непра» (там же), «И потѣшитъ господь Богъ человеколюбець князи рускыя» (Іст.-1, 545). Символіка Бога присутня також у прямій мові діючих осіб: «Рече князь великийи Дмитръи Иванович: „Господи Боже мои, на

¹⁸ Русские былины старой и новой записи.— М., 1894.— С. 25.

¹⁹ Там же.— С. 23–24.

²⁰ Крестьянские песни, записанные в с. Николаевке Мензелинского уезда Уфимской губернии.— СПб., 1888.— № 37.

²¹ Творогов О. В. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина» // «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла.— М. ; Ленинград, 1966.— С. 309.

тя упувах, да не постыжуся в вѣки, ни да посмѣють ми ся врази твои мнѣ”. И помоляся *Богу и пречистиѣ его матери божии* и всѣмъ *святымъ* и прослезя горко и утеръ слезы» (Ист.-2, 547).

Врешті, і перемога руського війська в «Задонщині» дарована вищими силами: «Слава тебѣ, господи Боже нашъ, помиловаль насъ» (Унд., 540); пор.: «Княземъ слава а дружинѣ» (Слово, 26).

На тлі християнської символіки привертає увагу епізод, у якому шлях на поле битви вказує великому князю сонце: «Тогда князь великийи Дмитрии Иванович ступи во свое златое стремя, всѣдъ на свои борзыйи конь, приимая копие в правую руку. *Солнце* ему на востокъ семтября 8 в среду на рожество пресвятыя Богородица *ясно свѣтитъ, путь ему повѣдаетъ*, Борисъ Глѣбъ молитву творять за сродники свои» (К-Б., 549).

Фрагмент «сонце ему <...> путь повѣдаєть» у різному лексичному й синтаксичному оточенні повторюється в списках Ундольського й Синодального: «Тогда князь великийи Дмитрии Иванович воступив во златое свое стрѣмя и взял свои мечъ в правую руку и помолися Богу и пречистой его матери. *Солнце* ему на восток *сияет* и *путь повѣдаєть*, а Борисъ и Глѣбъ молитву воздают за сродники своя» (Унд., 537); «Тогда князь великийи Дмитрии заплакал гарко и рече: “Господи Боже мои, на тя уповах, да не постыжуся во веки, ни да посмеются врази мои”. Втер слезы свои и воступает во позлощное свое стремя и взял меч свои во правую руку и помолися Богу и пречистой его матери. *Солнце* ему ясная сияет на востак, *путь поведаетъ*, святыи Борис и Глѣбъ молитву творит за сродники своя» (Син., 553).

У списку Ист.-1 словосполучення «путь повѣдаєть» відсутнє, проте, ймовірно, пропущено воно випадково: «Тогда князь великийи вступи въ златое стремя, взял свои меч въ правую руку свою, помоляся Богу и пресвятии Богородицы. *Солнце* ему *ясно на вѣстоцы сияєть*, а Борис и Глѣбъ молитву воздаєть за сродники» (Ист.-1, 542–543).

Розглянутий епізод прийнято зіставляти з тим фрагментом «Слова», у якому на початку походу сонце *заступило* шлях князю Ігореві: «Тогда вѣступи Игорьъ князь въ златъ стремя и поѣха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше» («Слово», 16).

Вірогідно, автор «Задонщини» сприйняв слово *сонце* в цьому епізоді за назву небесного світила, що й дозволило використати його у власному творі поряд з назвами християнських персонажів. Тим часом у «Слові», як вважають деякі дослідники, сонце — це найвище божество язичницького світу. Навівши цитату з плачу Ярославни, у якому вона називає *сонце* «господином», О. О. Потєбня далі зауважує: «Слово “господине”, звернене до сонця, потрібно розуміти в буквальному значенні. Про важливість правила приймати відомості про повір’я, нороби і звичаї спочатку в прямому, непереносному, а потім уже в переносному значенні див. твір Кавеліна, IV, 55 (реци на “Быт русского народа” Терещенко). Хоч “Слово о полку Ігоревім” не можна віднести до творів народної поезії, але воно так просякнуте духом цієї останньої, таке близьке за мовою, що немає можливості припускати в ньому безцільну гру словами. Якщо навіть сам співець як християнин і не вважав сонце “господином”, владикою світу, то вжите ним слово, проте, свідчить, що його предки, а можливо, й сучасники, були саме такої думки.

Менш ясні свідчення двох давніх проповідників, з яких один, Кирил, звертаючись до своєї <...> “двовірної” (за старовинним висловом) пастви, говорить: “Не нарицайте собѣ Бога <...> ни въ солнцѣ, ни въ лунѣ”, а другий, невідомо-

мий: “Луче же ли поклонятися лучю мръкнушему, нежь лучю безсмертному и Богу сътворенну, а не Богу все сътворшу?”. Припустивши, що ці люди не вигадували собі тем для вправ у красномовстві, а простим словом боролися з дійсно існуючими помилками, ми погодимося бачити в наведених місцях доказ, що Давня Русь вважала богом сонце, промінь згасаючий.

У малоруських загадці й пісні сонце прямо назване Богом:

Одно каже: світай, Боже!
друге каже: не дай, Боже!
третє каже: мені все одно
(Вікно, двері, сволок).
Ой пійду я темним лугом;
Оре милий своїм плугом,
Чужа мила поганяє,
І к сонечку промовляє:
“Поможи, Боже, чоловіку,
Щоб так орав покіль віку”
(Метлинський, 57).

Без сумніву, у піснях інших слов'янських племен знайдеться кілька подібних свідчень»²².

Таким чином, можна припустити, що автор «Задонщини» переніс у свій твір фразу «сонце ему тьмою путь заступає», пропустивши іменник *тьмою* та замінивши дієслово *заступати* на *повѣдати*. Виникає, однак, питання: звідки з'явилося це дієслово та ще й не у властивому йому значенні?

Лексичні фактори «подібності» текстів «Слова» і «Задонщини» розробив В. М. Григорян²³. О. О. Горський вважає, що крім них, потрібно обов'язково враховувати паралелізм у змісті. «Неврахування цього фактора, — зазначає він, — привело до того, що в зведенні В. М. Григоряна в ряді випадків тексти, далекі за змістом, вважаються паралельними через збіг присудків, хоч цей збіг скоріше за все пояснюється тим, що в ролі присудків виступають у цих фрагментах поширені дієслова»²⁴.

Словосполучення «путь повѣдает» як у «Слові», так і в інших пам'ятках не зустрічається. Натомість у «Слові» двічі вжито поширене словосполучення «путь кажетъ»²⁵. І поряд з цим словосполученням, але в іншому контексті стоїть дієслово *повѣдати*: «Ігорєви князю Богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую ... Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажутъ, соловіи веселыми пѣснями свѣтъ повѣдаютъ» («Слово», 24).

Цей фрагмент читається в «Слові» після звертання Ярославни до вітру, Дніпра та сонця з проханням посприяти Ігорєві повернутися на рідну землю. Проте у відомому нам тексті відгукуються на це прохання лише вітер та водна стихія. Замість сонця, яке мало б підказати Ігорєві шлях додому, стоїть слово *Бог*. Деякі вчені (Б. О. Рибakov, А. М. Робінсон, М. Ю. Брайчев-

²² Потебня А. А. О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств // Славянский и балканский фольклор.— М., 1989.— С. 254–255.

²³ Григорян В. М. «Слово о полку Игореве» и «Задонщина»: Сопоставление текстов // Куликовская битва в литературе и искусстве.— М., 1980.— С. 83–88.

²⁴ Горский А. А. Значач праця.— С. 30.

²⁵ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве».— Ленинград, 1967.— Вып. 2.— С. 170; 1973.— Вып. 4.— С. 223.

ський) убачають тут вказівку на Бога християнського. У такому разі автор «Задонщини» свідомо обрав замість символу християнства його язичницького двійника — Сонце, а це видається маловірогідним. Найімовірніше, слово *Богъ* з'явилося в тексті «Слова» вже при переписуванні пам'ятки, а автор «Задонщини» був знайомий з попереднім текстом, який і підказав йому образ язичницького божества.

Отже, при створенні «Задонщина» не зазнала або дуже мало зазнала впливу південнослов'янської писемності. В усякому разі це напевно можна твердити щодо повноголосся. В її тексті зустрічалися лише поодинокі слов'янізми, такі як *древо*, *страна*, *жребии*, *храбрыи*, *злато*, *глава*, *градъ*, відомі ще з доби Київської Русі. Переважали в оригіналі «Задонщини» повноголосні східнослов'янські форми низки слів, серед них і ті, що були пізніше втрачені російською мовою (*поломянии*, *верема*, *оболоко*). Опосередковано це свідчить про те, що автор «Задонщини» був знайомий з тим списком «Слова», який ще не зазнав другого південнослов'янського впливу. Лише при переписуванні та редагуванні пам'ятки збільшується в ній кількість південнослов'янських форм, що відбиває тенденції розвитку східнослов'янських мов.

V. YU. FRANCHUK

THE SECOND SOUTH SLAVIC INFLUENCE IN «THE TALE OF IGOR'S CAMPAIGN» AND «ZADONSHCHINA»

This paper aims at reconstructing the initial forms of those lexemes from «The Tale of Igor's Campaign» which can be found in «Zadonshchyna» (the written records of the latter go back to the 15th–17th centuries). The comparative analysis shows that the author of «Zadonshchina» was acquainted with the record of «The Tale» which had not experienced the second Southern Slavic influence yet. It means that it was created earlier than estimated by the supporters of its later origin. The number of Southern Slavic forms increases only during transcription and editing of both works, which corresponds to the general tendencies of the development of East Slavic languages.

Keywords: original text, original, copy, reconstruction, pleophonic and non-pleophonic forms, the second South-Slavonic influence.

ХРОНІКА

25–26 жовтня 2017 року в Інституті філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбулася міжнародна наукова конференція «Мовно-культурна ідентичність у контексті філологічних студій», яка об'єднала провідних учених України, Франції, Польщі, Грузії, Австрії, США. За два дні роботи конференції пролунало понад 200 доповідей у межах 14 секційних засідань, тривала робота круглих столів — «Комунікація у сучасному суспільстві: мовно-культурний вимір», «Роман Гамада — перекладач перської класичної прози, лауреат національної премії ім. М. Рильського та М. Лукаша», відбулися круглий стіл до 200-річчя Ніколаза Бараташвілі, засідання з нагоди 470 річниці з дня народження Мігеля де Сервантеса Сааведри, а також міжнародний семінар «Перекладач як міжкультурний посередник і менеджер».

Тематика конференції — пошук відповідей на болючі, актуальні, безперечно, полемічні питання сьогодення, над якими спільно працюють лінгвісти, політологи, етнологи, психологи, економісти та представники найрізноманітніших галузей соціальних і гуманітарних наук, які усвідомлюють важливість формування національної самосвідомості та питань мовної самоідентифікації, становлення власної національної ідентичності.

Пленарне засідання відкрила доповідь В. Кулика «Динаміка етнонаціональних ідентифікацій у постмайданній Україні», в якій продемонстровано зрушення в самоідентифікації українців протягом останніх років порівняно з попередніми періодами розвитку країни. Було висвітлено питання «своєї мови» та виникнення «гібридної» самоідентифікації, визначено позамовні фактори, що впливають на становлення та зміну етнонаціональної самоідентифікації.

Подальший розвиток ця проблема отримала в доповіді М. Рубчак (Індіана, США) «Мова як маркер національної ідентичності: осягнена важливість лінгвістичної єдності». Авторка доповіді — американка українського походження — з власного досвіду знає, що впливає на формування національної самоідентифікації. На її думку, відчуття рідної мови — той головний чинник, що формує людину й визначає її уявлення про навколишній світ.

Історичний ракурс формування мовно-культурної ідентичності став темою доповіді М. Мозера (Відень, Австрія) «Мовна історія галицьких народів XIX ст.» та Р. Радишевського «Ідентичність в літературі польсько-українського пограниччя».

А. Буайє (Монпельє, Франція) у доповіді «Формування етносоціолінгвістичної

спадщини та ідентитими» порушив питання становлення сучасної системи соціо-мовленнєвих (культурних) уявлень національних спільнот, формування етносоціолінгвістичної спадщини, окреслив поняття етносоціокультурних знаків, ідентитими та культурами.

Логічним завершенням пленарного засідання стала доповідь В. Чемеса «Мовно-культурна ідентичність у соціолінгвістичному вимірі», в якій було приділено увагу стратифікації сучасного українського мовного континuumу, зокрема феномену регіональної багатомовності в Україні, насамперед у її південно-західних Закарпатській, Чернівецькій областях і у південній — Одеській області. В. Чемес зазначив, що «національне буття етносу великою мірою визначається функціональним статусом національної мови», підкреслив важливість польового матеріалу для дослідження мовноетнічної самоідентифікації.

Міждисциплінарний характер пленарного засідання доповнила багатоаспектність секційних засідань, які дозволили змоделювати формат і методологію дослідження мовно-культурної ідентичності в різних напрямках філологічних студій. На секції «Ідентичність на перетині мовно-культурних світів» висвітлювалися проблеми мовної політики (цьому було присвячено, зокрема, доповідь Г. Г. Крючкова «Ідентичність і мовна політика в Європі»), було розглянуто проблему співвідношення етнічної та політичної ідентичності й маніпулятивних стратегій у сучасному соціумі (на цьому у своєму виступі «Етнічна ідентичність vs політична ідентичність (маніпуляції на цінностях)» спинилася І. О. Голубовська). В. Б. Бурбело присвятила доповідь «Лінгвопоетика ідентичності у французькій літературі XVIII ст.» складному питанню аналізу художніх текстів у межах нової парадигми лінгвопоетики. Висвітлювалися також нові тенденції та методологічні засади порівняльної лексикології у доповіді І. В. Смушинської «Нові підходи та теорії у викладанні порівняльної лексикології». Роль сучасної лексикографії в процесі становлення національної ідентичності обговорювалася в доповідях С. Б. Фокіна «Якісні відмінності між електронними та паперовими словниками з погляду штучного інтелекту» та О. М. Лось «Макроструктура російсько-українського академічного словника за редакцією А. Кримського та С. Єфремова».

Секція «Збереження й конструювання мовно-культурної ідентичності у перекладах» працювала над проблемами сучасного перекладознавства у текстах різних жанрів. Так, В. Д. Радчук висвітлював «Феномен ав-

тентичного перекладу», Н. М. Рудницька у своїй доповіді «Художній переклад як засіб конструювання радянської ідентичності» торкнулася історичного аспекту перекладознавчих студій, висвітливши проблему ідеологічного чинника як засобу маніпулювання уявленнями про ідентичність. З іншого боку, переклад може сприяти збереженню ідентичності та культурної спадщини, зазначила Н. А. Кірносова у доповіді «Проблеми перекладу сучасної Китаємовної тибетської літератури з точки зору збереження мовно-культурної ідентичності тибетців». Проблеми перекладу української літератури окреслили О. О. Михайленко («Англомовна науково-популярна література в українському та російському перекладах»), К. Ю. Кіяниця («Ідеологізація перекладів як засіб порушення мовно-культурної та політичної ідентичності (на прикладі німецькомовних перекладів українських прозових текстів»).

Художній текст є одним з найпотужніших чинників формування мовної свідомості. Це довели науковці, які працювали в межах секції «Художній текст як простір націєтворення». Тематика доповідей цієї секції свідчить про пошук етнокультурного коду, віддзеркаленого крізь призму художнього дискурсу (наприклад, дослідження О. Г. Ковальчука «Екстаз як основа кубізму («Я (Романтика)» Миколи Хвильового)», О. М. Сліпушко «Людина українського Бароко: українська ментальна ідентичність і європейський дух», Н. І. Янкової «Гендерно-рольові стереотипи у драмі “Закон” В. Винниченка», А. М. Сірант «Специфіка омовлення культурних кодів українського ментального простору в аспекті формування національної ідентичності»).

На секції «Формування мовно-культурної ідентичності засобами масової комунікації» увагу було зосереджено на проблемах формування мовної особистості засобами медійного дискурсу. Л. Л. Славова виголосила доповідь «Віртуальний образ мовної особистості (на матеріалі американського та українського політичного дискурсу)», в якій визначила домінантні особливості сучасного політичного дискурсу та фактори, що впливають на формування мовної особистості. Л. Л. Макарук зазначила важливість трактування дискурсивної парадигми в аспекті мультимодальності дискурсу («Специфіка сучасного англійського мультимодального дискурсу»). Дискурсу політичних ток-шоу присвятив доповідь Б. І. Маленький «Характер аргументативного дискурсу в німецькому аналітичному ток-шоу», а соціальним мережам — О. В. Пономаренко «Мовно-культурна ідентичність дипломатичного дискурсу у Твіттері: протокольні норми vs данина Інтернет-моді».

Проблему формування мовної ідентичності в діяхронічному аспекті розглянули на секції «Історико-лінгвістична аргументація української мовної ідентичності».

Зокрема, О. І. Ніка окреслила «Перспективи спеціалізації “Історична лінгвістика. Текстотворення в синхронії та діяхронії” в Київському університеті», Л. В. Домилівська розкрила специфіку кодифікації та регламентації норм правопису української мови («Граматика і словники XIX ст. в контексті регламентації правописних норм української мови»). Про фіксацію та відбиття ознак національної ідентичності в історичному аспекті говорили Л. П. Гнатюк («Національна ідентичність і культура історичної пам’яті: лінгвістичний вимір») та Г. М. Наєнко («Ідентифікація ознак української мови в навчальних текстах першої половини XX ст.»).

У межах секції «Методологічні стратегії вивчення ідентичності» Т. В. Михед було порушено питання дидактизації та методологічного застосування напрацювань при аналізі багатовимірного художнього дискурсу. І. П. Мегела представив доповідь «Авторафлексивний наратив у повісті Германа Гессе “Курортник”». Т. В. Бовсунівська запропонувала увазі колег дослідження «Просторова критика в постнекласичну добу». На матеріалі прозових творів проблематика секції знайшла своє втілення в доповідях Л. Я. Мірошниченко («Жанрологічний зсув: жіноча проза Доріс Лессінг у контексті Reifungsroman»), О. С. Бойницької («Андеграундна історія в романі Міка Джексона “Підземна людина”»), М. М. Шимчишин («Ідентичність митця в епоху пізнього капіталізму (на прикладі роману П. Еверетта “Erasure”)»).

Секція «Дослідження національної ідентичності в слов’янських мовах» показала різнобарвність і багатовимірність дослідження національної ідентичності на матеріалі слов’янських мов: української, хорватської, сербської, болгарської, білоруської, чеської, словенської тощо (наприклад, доповіді О. М. Деркач «Усталені формули у мові офіційно-ділових паперів: проблема перекладу з української мови на хорватську» та О. І. Погребняк «Гримич як дослідник словенської літератури»).

Працювали також секції «Фольклористика та культурна антропологія», «Тюркологічні студії», «Мови Близького та Середнього Сходу в контексті проблем мовно-культурної ідентичності», «Ідентичності в новогорькому лінгвопросторі: ксенізація, гібридизація, нострифікація», «Професійна ідентичність та мовна компетенція», «Мовно-структурні особливості концептуалізації дійсності».

Можна стверджувати, що результати цієї конференції матимуть неабиякий вплив на подальший розвиток наукової парадигми в глобалізованому полікультурному світі, визначатимуть нові наукові напрями та ідеї.

О. МАТЕРИНЬСКА